

**Roskilde
University**

Forskningsværksted om fiskeriarbejderuddannelse

Rapport fra Industri og Lykke, 1996

Olsén, Peter; Nielsen, Birger Steen; Nielsen, Kurt Aagaard

Publication date:
1996

Citation for published version (APA):

Olsén, P., Nielsen, B. S., & Nielsen, K. A. (1996). *Forskningsværksted om fiskeriarbejderuddannelse: Rapport fra Industri og Lykke, 1996*. Roskilde Universitet. Arbejdspapir / Institut for miljø, teknologi og samfund, Roskilde universitetscenter Nr. 18

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

FORSKNINGSVÆRKSTED OM

FISKERIARBEJDERUDDANNELSE

**PETER OLSÉN
BIRGER STEEN NIELSEN
KURT AAGAARD NIELSEN**

Rapport fra Industri og Lykke, 1996.

ARBEJDSPAPIR

NR. 18 FEB. 1996

Institut for miljø, teknologi og samfund
Department of Environment, Technology and Social Studies

TEK - SAMFORLAGET

ISBN 87-7753-049-7

Roskilde University P.O.Box 260 DK-4000 Roskilde Denmark
Phone (+45) 46 75 77 11 · Fax (+45) 46 75 44 03 · e-mail imts@teksam.ruc.dk · Telex 43158 rucbibl dk

Birger Steen Nielsen, Kurt Aagaard Nielsen, Peter Olsén

Rapport om "Forskningsværksted om uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere"

Oversigt

Forord

I. Resultater	3
1. Perspektivet med forskningsværkstedet.....	3
2. Resultater i forhold til Industri og Lykke-eksperimentet...	6
3. Vidererækkende perspektiver: En fiskeriarbejderuddannelse?..	11
II. Forskningsværkstedet.....	15
1. Forskningsværkstedets ide.....	15
2. Forskningsværkstedets konkrete udformning.....	23
3. Forskningsværkstedets forløb.....	28
Bilag:	
1. Forskningsværkstedets deltagere.....	62
2. Oplæsningsstykker.....	63

Forord

I august 1995 startede i Esbjerg et praktisk socialt eksperiment: "Industri og Lykke". Eksperimentet sigter på at samle erfaringer med en utraditionel form for industriel modernisering, hvor de centrale begreber er "demokratisk industri" og "bæredygtig produktion". Eksperimentet skal forene udviklingsarbejde i en række forskellige forsøgsdimensioner. En væsentlig dimension er uddannelse. I første omgang er uddannelsen en tæt integreret del af det samlede eksperiment, men det er tanken, at der også skal udvikles ideer og forslag, der kan indgå i planlægningen af en - mulig - erhvervsuddannelse inden for området.

Erhvervsskoleafdelingen i Undervisningsministeriet bevilgede i efteråret 1995 et engangsbeløb til finansiering af et forprojekt til dette udviklingsarbejde. Forprojektet havde karakter af et "forskningsværksted", der er en særlig undersøgelses- og seminarform, som er udviklet i tilknytning til "Industri og Lykke"-projektet. Nærværende rapport præsenterer resultatet af dette forprojekt. Rapporten er skrevet af forskningslektor Birger Steen Nielsen, DLH, forskningslektor Kurt Aagaard Nielsen, RUC og lektor Peter Olsén, DTU, der sammen med ni ufaglærte kvinder fra fiskeindustrien udgør "Industri og Lykke"-gruppen. Rapporten er delt op i to dele. I første del præciseres, hvad det var for nogle perspektiver, der lå i forprojektet, og i forlængelse heraf præsenteres resultaterne. Anden del giver en introduktion til selve forskningsværkstedet som metode, og i forlængelse heraf følger en fyldig og detaljeret beskrivelse af forskningsværkstedets forløb.

Henvendelser om rapporten eller projektet kan rettes til forskningslektor Birger Steen Nielsen, Danmarks Lærerhøjskole, Institut for Pædagogik og Uddannelsesforskning, Emdrupvej 101, 2400 København NV (tlf: 39 69 66 33 - lok. 2420; fax: 39 69 74 74).

København, december 1995

Birger Steen Nielsen, Kurt Aagaard Nielsen, Peter Olsén

I.1 Perspektivet med forskningsværkstedet

Forskningsværkstedet havde karakter af et forprojekt til et forsøgs- og udviklingsarbejde med faglig og almen uddannelse inden for fiskeindustriell produktion. Dette forsøgs- og udviklingsarbejde skal indgå som en integreret del af et 3-årigt socialt eksperiment med "demokratisk industri": "Industri og Lykke". Inden for rammerne af dette eksperiment skal det gestaltes i tæt samspil med forsøgsdimensioner, der angår

- produktudvikling baseret på direkte inddragelse af forbrugere;
- udvikling af et produktionsapparat, der er i overensstemmelse med menneskelige rytmer og behov;
- skabelse af en miljøansvarlig produktion, baseret på renere teknologi og grøn spildevandsrensning;
- udvikling af samarbejdsformer og beslutningsprocedurer, der sikrer en demokratisk og smidig tilrettelæggelse af virksomhedens samlede drift.

Eksperimentet - og dermed også det uddannelsesmæssige forsøgs- og udviklingsarbejde - retter sig umiddelbart mod ufaglærte kvinder fra fiskeindustrien og dermed mod en arbejdergruppe, der i den forestående modernisering af (fiske-)industrien er særligt truet af marginalisering og usikker tilknytning til arbejdsmarkedet. Alene af den grund kan spørgsmålet om formulering af uddannelsesbehov og uddannelsesplanlægning ikke blot anskues i et (branchespecifikt) kvalifikationsperspektiv, men er mere fundamentalt også et spørgsmål om social integration og personlig velfærd.

Det centrale, samlende perspektiv for det sociale eksperiment er således at udvikle en praktisk model for en bæredygtig produktion, hvor betydningen af "bæredygtighed" er udvidet til ikke blot at omfatte en økonomisk og miljømæssig dimension, men også en social og kulturel. En sådan omfattende bæredygtighed må have sit fundament i hver enkelt arbejders viden, kunnen og ansvarlighed. Hos den enkelte arbejder - og for alvor i udviklingen af en fri Kooperation mellem arbejderne - ligger der mange uudnyttede ressourcer. Men skabelse af en bæredygtig produktion - i den omfattende betydning af begrebet - er ikke blot et spørgsmål om at give plads til og bruge disse ressourcer. Ressourceudnyttelsesperspektivet - og i forlængelse heraf et kvalificeringsperspektiv - er i sig selv for ensidigt. Det anskuer stadigvæk primært arbejderen som arbejdskraft, i et for snævert produktivitetsperspektiv. Det lader hende ikke træde frem som person, og kan derfor ikke gøres til grundlag for en også socialt og kulturelt bæredygtig produktion. Ressourceudnyttelse

og kvalificering må betragtes som momenter i en individuel og kollektiv dannelsesproces, hvis fundamentale perspektiv er produktion af social fantasi. Industri og Lykke-eksperimentets uddannelsesarbejde skal ses i dette lys, det er det, der bestemmer forsøgs- og udviklingsarbejdets indhold og former, herunder også det kommende arbejde med at udvikle ideer til en erhvervsfaglig fiskeriarbejderuddannelse.

Som forprojekt til Industri og Lykkes forsøgs- og udviklingsarbejde med en mulig erhvervsfaglig fiskeriarbejderuddannelse havde forskningsværkstedet om uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere et dobbelt sigte. Det skulle alment indkredse uddannelsesbehov i relation til en fremtidig fornyelse af fiskeindustrien i Danmark og i forlængelse heraf skitsere konkrete uddannelsesmæssige forsøgsaktiviteter inden for rammerne af Industri og Lykke-eksperimentet i det kommende år (1996). Efterfølgende skal disse forsøgsaktiviteter, der finansieres af en bevilling fra Arbejdsmarkedsstyrelsen ("Mål 4-midler"), danne grundlag for et udviklingsarbejde, der mere specifikt retter sig mod at udarbejde forslag til en erhvervsfaglig fiskeriarbejderuddannelse. Det er tanken, at dette udviklingsarbejde søges finansieret af Undervisningsministeriet, Erhvervsskoleafdelingen. Det var Erhvervsskoleafdelingens ønske, at forprojektet skulle belyse, hvorvidt der er grundlag for at etablere en fiskeindustriel erhvervsuddannelse, og også mere specifikt undersøge, om der er behov for en ny erhvervsuddannelse, eller om der kan etableres et speciale under en allerede eksisterende uddannelse. Endelig ønskede man også en vurdering af, hvor mange elever - unge såvel som voksne - der potentielt har behov og interesse for en sådan erhvervsuddannelse. I den endelige aftale om betingelserne for finansiering af forprojektet blev det præciseret, at forskningsværkstedet ikke har en sådan karakter, at det umiddelbart resulterer i en traditionel uddannelsessociologisk analyse, men at de ønskede analysetemaer skulle indgå i arbejdet, og derfor også ville blive belyst i rapporten over forskningsværkstedet. Samtidig blev det fastslået, at der først vil kunne konkluderes endegyldigt på de stillede spørgsmål i forbindelse med den afsluttende rapportering af det samlede eksperiment.

Industri og Lykke-eksperimentet blev indledt i august 1995. Den nyoprettede virksomhed "Dyndspringeren" i Esbjerg danner den praktiske ramme om eksperimentet. "Dyndspringeren" er organiseret som et kooperativ med - i første omgang - 8 medarbejdere, hvoraf de 7 har en baggrund i fiskeindustrien. Alle er kvinder og organiseret i KAD. Forskningsværkstedet blev praktisk forberedt

i august og september og afholdt i begyndelsen af oktober 1995 i "Dyndspringerens" lokaler.

I.2 Resultater i forhold til Industri og Lykke-eksperimentet

I forhold til Industri og Lykke-eksperimentet skulle forskningsværkstedet udvikle og sammenfatte ideer til lærings- og uddannelsesaktiviteterne i eksperimentets første fase. Resultaterne kan sammenfattes på følgende måde:

I eksperimentets første fase er arbejdet koncentreret om to opgaver, nemlig produktudvikling baseret på direkte inddragelse af forbrugere og opbygning af en demokratisk virksomhed. Læring og uddannelse skal relateres til arbejdet med disse opgaver. Et centralt perspektiv er, at læringen skal forbinde en faglig kvalifikations- og kompetenceudvikling med en almen dannelsesdimension. Det har to sammenhængende sider: kvalifikation og kompetencer skal forankres i den enkeltes personlighed, det faglige skal integreres i en mere omfattende kulturel og social horisont. Det indebærer krav til karakteren af det faglige, der må bestemmes i forhold til bredere virkningssammenhænge; og det indebærer krav til karakteren af læreprocesserne, der må respektere både den særlige sociale og kulturelle kontekst, de indgår i, og de enkelte personers livshistorisk bestemte forudsætninger og beredskab.

Konkret blev der arbejdet med lærings- og uddannelsesinitiativer i forhold til tre dimensioner: a) en umiddelbar "praksislæring" i hverdagen; b) en specifik kvalifikations- og kompetenceudvikling inden for rammerne af særligt tilrettelagte kurser m.v.; og c) en almen gennemarbejdning og tilegnelse af erfaringerne fra disse umiddelbare praksissammenhænge, bl.a. inden for rammerne af såkaldte "uddannelsesseminarer".

a) Umiddelbar praksislæring.

Denne dimension spillede en vigtig rolle, selv om den ikke har karakter af eksplicit, organiseret uddannelse. Den daglige praksislæring er umiddelbart et felt, hvor arbejderne har mange erfaringer, ja i et vist omfang er det herfra de har hovedparten af deres faglige viden og kunnen (man lærer ved at se på og gøre som de andre, ved at prøve sig frem, gennem erfaring). I dagens fiskeindustri er det i høj grad et udtryk for, at der mangler uddannelse. Men praksislæringen må grundlæggende ikke blot tolkes negativt, som en nødtørftig erstatning for "egentlig" uddannelse. Der er mindst to afgørende perspektiver i praksislæringens forhold til organiseret uddannelse.

Den er for det første denne uddannelses grundlag og referencpunkt. Ikke blot i den forstand, at den bygger videre på, kvalificerer det, man har lært i praksis, "på gulvet", men også

i et mere fundamentalt læringsperspektiv. Det er nemlig først inden for rammerne af en praksislæring, at man for alvor tilegner sig den viden og kunnen, man "lærer" i uddannelsessammenhænge, først her i praksislæringens arbejdsmæssige, sociale og kulturelle kontekst integreres den i personen. Dette forhold stiller krav både til undervisning og uddannelse, som må åbne sig over for denne dimension, og til de daglige arbejdsammenhænge, hvor praksislæring finder sted, nemlig i den forstand at de må give plads til en læringsrytme inden for rammerne af arbejdet og det sociale liv på arbejdspladsen. Det er ingen selvfølge, men begge dimensioner blev fremhævet, som noget, der skal tages højde for i eksperimentet.

Det andet perspektiv i praksislæringen er, at den peger på, at "kompetencer" eller "kvalifikationer" ikke blot kan forstås som noget, man individuelt kan erhverve eller besidde. Arbejdsmæssige (og sociale og kulturelle) kompetencer udvikler sig konkret i bestemte sociale kontekster og konstellationer og er i høj grad afhængige af konkrete (positive og negative) modspil, de har en kollektiv eller mellem-menneskelig dimension. Først hvis man fastholder det, kan man komme ud over alt for ensidige opfattelser og fastlåste billeder af ens egne og de andres "evner" og (lærings-)muligheder. Man kan måske sige, at noget af det, der trådte stærkest frem gennem forskningsværkstedets arbejde var dette arbejderønske om at "lære med (og af) hinanden", ikke som en modsætning til at lære individuelt (og også hver for sig, og evt forskellige ting), men som grundlaget også for denne individuelle læring.

b) Specifik kvalifikations- og kompetenceudvikling

I forhold til denne dimension blev der udpeget en række kompetencer og kvalifikationer ("hvad man skal kunne og vide"), som er nødvendige, hvis arbejderne skal kunne varetage de arbejdsopgaver, som Industri og Lykke-eksperimentet indebærer. Der var tale om et omfattende spekter, der rækker langt ud over det, som kendetegner et arbejde i fiskeindustrien idag. Vi skal ikke her opregne det konkrete kompetence-"register", som fremgår af værkstedsreferatet, men blot henvise til, hvordan der eksemplarisk blev arbejdet med at fastholde et alsidigt kompetenceperspektiv i forhold til brug af et traditionelt fiskeindustrielt uddannelsestilbud, nemlig et "skærekursus".

Et sådant skærekursus sigter primært mod, at deltagerne skal opnå en skærefærdighed, der gør dem i stand til at følge med i et industrielt (akkord-)tempo. Derudover rummer det også visse almene sider, f.eks. ang. hygiejne og kvalitetssikring, men også om de fisk, man typisk vil komme til at skære. I forhold hertil blev

perspektivet udvidet i flere henseender. Nogle eksempler: I forhold til fiske-kundskab skulle sigtet ikke blot være at opnå en nødtørftig viden om de mest almindelige fisk, men derimod grundlægge en viden, der kan gøre den enkelte arbejder i stand til at anlægge en omfattende "stofkredsløbsbetragtning" på sit arbejde. Samtidig skulle der inddrages alternative fiskearter, der kan danne grundlag for nye fiskeprodukter - altså en integration af et produktudviklingsperspektiv. Selve skærearbejdet skulle også først og fremmest tjene til at udvikle arbejderens "følsomhed" over for råvaren, hvilket både har betydning for arbejderens vurdering af fiskeråvarens kvalitet (dens friskhed) og for hendes kapacitet til at udnytte fisken bedst muligt. Og selv om sigtet naturligvis også er at opnå en sådan færdighed, at man kan skære hurtigt, så må dette perspektiv i første omgang underordnes et arbejdsmæssigt perspektiv, der muliggør, at der kan skabes en rytme i (skære)arbejdet. Altså en integration af et arbejdsmiljø- eller arbejds glædeperspektiv. Man skulle også have mulighed for konkret at sammenligne håndskæring med maskinskæring, bl.a. med henblik på at kunne indgå i udvikling af en alternativ teknologi, der så vidt muligt kan bevare håndværkets kvaliteter, samtidig med at også arbejdsbetingelserne er i overensstemmelse med arbejderens "rytmer og behov". Mv.

Det er indlysende, at sådanne krav ikke kan indløses af et 5-ugers kursus, uanset hvor "alternativt", det blev tilrettelagt. Det var imidlertid heller ikke pointen. Pointen var derimod at sikre, at kurset skulle tilrettelægges sådan, at det systematisk åbner for en kompetenceudvikling i den skitserede retning - som så kan videreføres inden for rammerne af eksperimentet iøvrigt. Konkret kunne der hermed også på et tidligt tidspunkt i eksperimentets forløb forhåbentligt skabes et frugtbart samarbejde med eksisterende uddannelsesinstitutioner (her: AMU), som kunne udbygges i det videre forløb. Men selvfølgelig peger sådanne krav til et kursus også mere generelt på selve den enkeltstående kursusforms begrænsninger: den er domineret af instrumentelle uddannelses- eller læringsperspektiver, der under bestemte betingelser nok kan have en fornuftig funktion, men hvis værdi selv da står og falder med spillerummet i den arbejdsmæssige sammenhæng, man vender tilbage til (jf ovenfor om "praksislæring"). Og mere grundlæggende bør isolerede kurser integreres i større, sammenhængende uddannelsesforløb.

Vi vil fremhæve endnu et perspektiv i disse krav til et skærekursus. Der er tale om, at deltagerne i kurset stiller krav til dets form og indhold. Det lægger op til en inddragelse af deltagerne i planlægningen af den uddannelse, de skal "have". Det anser vi

for en af de vigtigste åbninger i forskningsværkstedet. Det har vist, at deltagerkrav netop ikke blot behøver have karakter af "konsumistiske" krav til undervisningen, men - hvis blot man tager deltagerinddragelsen alvorligt nok, og det betyder bl.a.: lader den komme til orde i tide - netop kan føre til konstruktive forbedringsforslag. Det har perspektiver i forhold til også de eksisterende erhvervsuddannelser og kunne - som et gensidigt forsøgsfelt - blive en vigtig side af et kommende samarbejde mellem Industri og Lykke-eksperimentet og de eksisterende uddannelsesinstitutioner. Iøvrigt giver selve forskningsværkstedetsformen med dens særlige samarbejde mellem arbejdere og eksperter (jvf rapportens anden del) inspiration til et sådant samspil.

c) Almen kompetenceudvikling

Et alment kompetence- og dannelsesperspektiv vokser i Industri og Lykke-eksperimentet ud af selve grundideen om at skabe en demokratisk og bæredygtig produktion. Det indgår derfor som en dimension i den specifikke kompetence- og kvalifikationsudvikling, men derudover blev det igennem forskningsværkstedet tydeligt, hvor vigtigt det er, at der også skabes et særligt rum, hvor der er plads og tid til at arbejde eksplicit med den almene dimension. I modsat fald risikerer den alligevel at blive underordnet snævrere funktionelle perspektiver.

Denne indsigt blev konkret udmøntet i forslag om jævnlige "uddannelsesseminarer", der netop skal reserveres et "alment arbejde". Her skal der være mulighed for at gennemarbejde og reflektere over både de daglige praksiserfaringer og deltagelsen i de forskellige uddannelsesaktiviteter. Der forestår endnu et konkret arbejde med at udvikle passende arbejdsformer for denne type seminarer. I denne sammenhæng er det vigtigt, at seminarerne ikke bliver isolerede "øer" i hverdagen, men faktisk formår at gøre hverdagens erfaringer sanseligt nærværende, så de kan gøres til genstand for en konkret gennemarbejdning og ikke blot "evalueres" ud fra abstrakte principper og "fornemmelser". Det betyder, at der også inden for rammerne af de daglige aktiviteter skal skabes plads til, at arbejderne selv - i første omgang i en mere umiddelbar form - får formuleret og fastholdt deres erfaringer og dermed producerer et materiale, der kan knyttes an til i uddannelsesseminarerne.

Dette vil være en væsentlig side af eksperimentets forsøgsaktiviteter, og vi forventer, at det vil give stof til at nyformulere forholdet mellem faglig kompetenceudvikling og almen dannelse på en måde, der også vil kunne være til inspiration inden for etablerede uddannelsessammenhænge. F.eks. vil personlige

dannelsesdimensioner, der traditionelt tackles abstrakt som eksempelvis spørgsmål om "psykologi", "samarbejdsevne" eller "assertionstræning", kunne gribes an på en anderledes måde, når de ikke ses løsrevet fra bestemte arbejdsmæssige, kulturelle og sociale kontekster.

Endelig er det også vigtigt, at der inden for dette almene dannelsesperspektiv gives rum for at beskæftige sig med temaer og spørgsmål, der ikke nødvendigvis er relateret til eksperimentets sammenhæng, men som simpelthen har arbejdernes interesse. Hvis et sådant "overskud" ikke får plads som mere og andet end et "frikvarter", reduceres selve begrebet om det almene, og arbejdspladsen anerkendes ikke som en "livsverden". I forhold til de dominerende opfattelser af både arbejde og uddannelse er dette måske et af de mest kontroversielle perspektiver, som tegner sig i forlængelse af arbejdet i forskningsværkstedet (og af Industri og Lykke-eksperimentet som sådan), men samtidig også et af dem, det er mest nødvendigt at insistere på.

Der vil på baggrund af disse resultater nu blive udarbejdet en konkret plan for uddannelsesaktiviteterne i Industri og Lykke i det kommende halvår, ligesom et arbejde med at konkretisere uddannelsesdimensionen i den resterende del af eksperimentperioden går igang. I dette arbejde skal de første erfaringer med uddannelsesseminarer, kurser og praksislæring og deres indbyrdes sammenhæng inddrages. Det vil munde ud i en forsøgsplan, der ud over sin projektinterne funktion også eksplicit skal sigte på at skabe et erfaringsgrundlag for ideer og forslag til en kommende erhvervsuddannelse. Den første del forventes finansieret af "Mål 4 midler", mens vi vil henvende os til Undervisningsministeriet angående erhvervsuddannelsesperspektivet.

I.3 Vidererækkende perspektiver: En fiskeriarbejderuddannelse?

I forhold til spørgsmålet om muligheder og betingelser for etablering af en fiskeriarbejderuddannelse i form af en erhvervsuddannelse kan vi sammenfatte arbejdet i forskningsværkstedet i en række foreløbige antagelser, idet vi tager udgangspunkt i de spørgsmål, som Erhvervsskoleafdelingen ønskede belyst.

1) Er der et grundlag for at etablere en erhvervsfaglig fiskeriarbejderuddannelse?

Svaret på dette spørgsmål er umiddelbart bekræftende, men selvfølgelig under bestemte betingelser. Således kan spørgsmålet om relevansen af en fremtidig fiskeriarbejderuddannelse ikke besvares isoleret, men må ses i sammenhæng med en mulig fornyelse af fiskeindustrien. Fiskeindustrien befinder sig i et vadede, hvor den beskedne og endda vigende uddannelsesindsats nøje korresponderer med en stagnation og rådvildhed inden for branchen generelt (selvfølgelig med visse undtagelser). Hvis der ikke bredt igangsættes en udviklingsorienteret omstilling inden for branchen vil en erhvervsfaglig fiskeriarbejderuddannelse ikke have mange chancer. Men omvendt er en sådan omstilling også nødvendig, hvis branchen som sådan skal overleve og udnytte de muligheder, der faktisk i rigt mål er tilstede.

Fiskeindustriel produktion er på ingen måde et erhverv, der er dømt til tilbagegang. Der er et uudnyttet potentiale både nationalt og internationalt. Hvis dette potentiale skal realiseres, kræver det en nyorientering, der både orienterer sig mod produktsiden og mod arbejdssiden. Man kan sige: lidt svarende til den nyorientering, der langsomt begynder at bane sig vej inden for landbrugssektoren, hvor den i første omgang dog først og fremmest begrænser sig til spørgsmålet om produkternes karakter og kvalitet. I Industri og Lykke-eksperimentet er denne nyorientering sammenfattet under begrebet en "bæredygtig produktion", og det var også i forhold til dette perspektiv, vi i forskningsværkstedet arbejdede med spørgsmålet om "fremtidens fiskeriarbejderuddannelse".

Kravet om bæredygtighed modsvarer sociale og kulturelle nyorienteringer, som man på længere sigt ikke kan sidde overhørig. De omfatter ikke blot voksende krav til produkternes miljø-, sundheds- og smagsmæssige kvalitet, men i lige så høj grad også krav til arbejdets karakter og meningsfuldhed. Og det er ikke blot krav, der forholder sig udvendigt til hinanden. Således er spørgsmålet om produktkvalitet, hvis det forstås i en omfattende betydning, til syvende og sidst afhængigt af, at medarbejderne ansvarliggøres for produktionen. Og det forudsætter veluddannede

medarbejdere - men selvfølgelig også ændringer af produktionstillæggelse og arbejdsorganisering.

Hvis man lægger sådanne overvejelser til grund, må man sige, at der eksisterer et objektivt behov for en erhvervsfaglig uddannelse på området. På forskningsværkstedet blev der af en islandsk uddannelsesforsker henvist til en islandsk undersøgelse af uddannelsesbehov inden for fiskeindustrien. Her var man gået til værks på den måde, at man havde forespurgt direktørerne på en række fiskeindustrielle virksomheder om disse virksomheders uddannelsesbehov. Resultatet var gennemgående negativt. Hvis man i afdækningen af uddannelsesbehov herhjemme ville gå sådan til værks, ville man muligvis få et tilsvarende resultat, men efter vores opfattelse indfanger en sådan fremgangsmåde netop ikke de reelle muligheder og nødvendigheder. Uddannelsesplanlægning kan ikke foretages ud fra de enkelte virksomheders umiddelbare horisont, men må anskues i et bredere, fremtidsorienteret samfundsmæssigt perspektiv.

Hvis man nu vender sig til spørgsmålet om det subjektive grundlag for en fiskeriarbejderuddannelse, så kan man på baggrund af forskningsværkstedet (og Industri og Lykke-projektets samlede historie) konkludere entydigt: I samme øjeblik en anden mulighedshorisont åbner sig, viser der sig hos arbejdere fra fiskeindustrien ikke blot individuelt et ønske og beredskab i forhold til en alsidig kompetenceerhvervelse, men det bliver også klart, at der - netop også hos ufaglærte arbejdere - faktisk eksisterer både en faglig produktionsviden og en potentiel ansvarlighed for det arbejde, man laver, som viser, at der er et konkret erfaringsgrundlag for dette ønske og beredskab. Dette er også blevet bekræftet af forsøget på Rahbæk Fisk ("Kram-projektet") og af de norske erfaringer med en fiskeriarbejderuddannelse. (Begge blev inddraget i forskningsværkstedet). I forhold til unge uden erhvervserfaring stiller spørgsmålet sig selvfølgelig anderledes (jf nedenfor under punkt 3).

Sammenfattende kan vi altså slå fast, at der er et - objektivt og subjektivt - grundlag for en erhvervsfaglig fiskeriuddannelse, men altså også at etablering af en sådan uddannelse kræver et samspil med omstillingsinitiativer inden for fiskeindustrien. Men man behøver jo ikke blot at afvente sådanne initiativer. Således kunne forberedende forsøgsaktiviteter med en uddannelse selv være med til at inspirere til en nyorientering inden for branchen, (ligesom vi håber, at Industri og Lykke-eksperimentet i al beskedenhed kan være det.)

2. Skal der etableres en ny uddannelse?

Der spørges direkte, om man kan oprette et speciale inden for de eksisterende erhvervsuddannelser, eller om der skal oprettes en helt ny uddannelse. Det tør vi i øjeblikket ikke udtale os om. Det vil kræve flere konkrete erfaringer med, hvilke elementer en fiskeriarbejderuddannelse bør rumme - noget vi i Industri og Lykke-eksperimentet først skal til at arbejde med fremover. Men allerede nu kan vi dog henvise til nogle generelle overvejelser. En fremtidig fiskeriarbejderuddannelse, der orienterer sig mod et bæredygtighedsprincip, indebærer en bred kompetenceudvikling, hvor mange sider ikke blot har relevans for fiskeindustriel produktion, men for levnedsmiddelproduktion i det hele taget. Det bør afspejle sig i uddannelsens karakter - og ville i øvrigt også gøre rekrutteringsgrundlaget bredere. Det kunne tale for, at der ikke nødvendigvis skal etableres en speciel fiskeriarbejderuddannelse.

Men omvendt taler den nødvendige alsidighed og bredde i kompetenceudviklingen også for, at man ikke blot definerer et nyt speciale inden for rammerne af de eksisterende uddannelser, hvor disse så i øvrigt forbliver uændrede. En ny erhvervsuddannelse som forsøgsordning kunne være et første skridt. En forsøgsordning kunne også eksperimentere med at skabe nye former for integration af faglig kvalificering og almen dannelse, som er en forudsætning for at kompetenceudviklingen bliver personligt funderet og dermed også et reelt grundlag for en senere ansvarlighed i forhold til en bæredygtig produktion. I hvert fald kan det uddannelsesperspektiv, der tegnede sig i forskningsværkstedet, ikke opfyldes blot ved at man føjer en specifik faglig dimension ind i en eksisterende erhvervsfaglig sammenhæng.

En forsøgsordning kunne også danne en fornuftig ramme for et udviklingsarbejde i forhold til den faglærerkompetence, som en uddannelse med det skitserede perspektiv vil kræve, ligesom den kunne åbne for eksperimenter med nye former for kombination af praksislæring og undervisning.

3. Endelig spørges der om, hvor mange elever - unge som voksne - der potentielt vil have interesse eller behov for en ny uddannelse.

Vi kan ikke sætte tal på, da det jo igen vil være snævert sammenhængende med de udviklingsbetingelser, der konkret tegner sig for branchen. Hvis man tager udgangspunkt i den nuværende situation, er det klart at fiskeindustrien ikke umiddelbart fremtræder som et tillokkende fremtidsperspektiv for mange. Især synes der ikke at være nogen overvældende interesse hos unge for dette område, (hvilket også blev formuleret som en livspraktisk erfaring på forskningsværkstedet). Men for en uddannelse, der

sigter mod brede "bæredygtigheds"-kompetencer, og som også åbner et individuelt erhvervsperspektiv, der ikke nødvendigvis binder en livslangt til en bestemt branche, vil det se anderledes ud. Især vil det have betydning for rekruttering af unge. For voksne arbejdere med tilknytning til branchen er der under alle omstændigheder et omfattende og akut behov for en efteruddannelse, og både erfaringerne fra Industri og Lykke og f.eks. fra Rahbæk Fisk har vist, at den velkendte uddannelsesskepsis falder væk eller reduceres, hvis uddannelsen reelt imødekommer arbejderne personligt, men også socialt og kulturelt.

Et særligt perspektiv i forhold til en fiskeindustriel sammenhæng er, at der er tale om et kvindefag. Som sådant er det typisk underforsynet med uddannelse, samtidig med at kvinder tendentielt faktisk viser et større uddannelsesberedskab end mænd. Et uddannelsesinitiativ på dette område ville derfor også have et kønspolitisk perspektiv og bidrage til at modvirke den potentielle marginalisering, som ufaglærte kvinder er truet af pga kønssegregeringen på arbejdsmarkedet.

4. Et sidste punkt, vi kort vil pege på, angår spørgsmålet om planlægning og tilrettelæggelse af en evt ny uddannelse. I forskningsværkstedet spillede mulighederne for at skabe et nyt forhold mellem arbejdere og eksperter, der bygger på en form for gensidighed, en central rolle, netop også med henblik på konkrete uddannelsesinitiativer. Hvis man overfører det til spørgsmålet om etablering af en ny uddannelse, peger det på vigtigheden af, at en sådan uddannelse ikke blot planlægges "fra oven" af eksperter (forskere, arbejdsmarkedets parter, embedsmænd), men at uddannelsens deltagere inddrages. Det ville man også kunne eksperimentere med i forbindelse med en forsøgsordning på området.

II. Forskningsværkstedet

I dette afsnit bliver det afholdte forskningsværksted beskrevet. Først skitseres forskningsværkstedets almene ide, dets struktur og perspektiv. (II.1) I forlængelse heraf beskrives, hvordan den almene ide blev konkretiseret i opbygningen af forskningsværkstedet om "Uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere". (II.2) Til sidst følger en fremstilling af forskningsværkstedet i form af en fyldig rekonstruktion af forløbet, baseret på værkstedsprotokoller og forløbsreferater, (der foreligger som projektinterne arbejds papirer). (II.3) En egentlig analyse af forskningsværkstedet må nødvendigvis inddrage den omfattende kontekst, som værkstedet er indlejret i, og som omfatter de eksperimentelle aktiviteter i Industri og Lykke-projektet både forud for og i forlængelse af værkstedet (herunder også det senere afholdte forskningsværksted om "Produktudvikling"). Den vil derfor indgå i en senere rapportering af eksperimentet.

II.1 Forskningsværkstedets ide

Forskningsværkstedet er en ide, der er udviklet i Industri og Lykke-projektet i perioden fra 1988 til 1992. Det sigter mod at skabe en arbejdssammenhæng, hvor lægfolks, "almindelige meneskers" - og i Industri og Lykkes tilfælde vil det først og fremmest sige: arbejderes - ønsker, viden og erfaringer kan indgå i et produktivt samspil med eksperter ønsker, viden og erfaringer. Eksperter kan her være mange ting, f.eks. teknikere, forskere, organisationsfolk, kunstnere, forbrugerrepræsentanter mv. Det, der i forskningsværkstedets sammenhæng definerer bestemte personer som eksperter, er at de i forhold til værkstedets tema og arbejds horisont i udgangspunktet repræsenterer en særlig faglig kyndighed eller sagslogisk viden og interesse.

Forskningsværkstedet er udviklet med en stærk inspiration fra fremtidsværkstedet, som vi har introduceret herhjemme og videreudviklet med udgangspunkt i en omfattende praktisk erfaring med afholdelse af værksteder. Fremtidsværkstedet sigter primært mod en utopisk ideudvikling, der kan danne udgangspunkt for efterfølgende virkeliggørelsesinitiativer. Forskningsværkstedet har derimod sit udgangspunkt i, at en sådan første ideudvikling allerede har fundet sted (i fremtidsværksteder eller i andre sammenhænge). I forskningsværkstedet finder der også en ideudvikling sted, men den har her i højere grad karakter af en gennem-

arbejdning (konkretisering, perspektivering) af de foreliggende udkast. De utopiske udkast og deres virkeliggørelsesmuligheder skal undersøges og videreudvikles, bl.a. ved at de systematisk sættes i spil med forskellige former for ekspertviden. Derfor: "forsknings"-værksted. Men for at dette samspil skal blive produktivt, dvs skabe muligheder for at de utopiske udkast kan konkretiseres ud fra deres særegne logik (og ikke opbrydes og omformes, så de passer ind i en ekspertvidens logik), så er det nødvendigt, at den ekspertviden, der bringes i spil i værkstedsarbejdet, fratages sit skær af "autoritativ, objektiv viden" på et "højere niveau". Den må afmystificeres.

Denne ophøjede position er en status, der tilskrives ekspertviden samfundsmæssigt, og som også reproduceres og bekræftes både i den måde, hvorpå man som ekspert omgås med sin viden og status, og i den måde, hvorpå vi som lægfolk i hverdagen omgås eksperter og ekspertviden. Det er en relation, der blokerer udvikling af social fantasi. Derfor suspenderes alle hensyn og referencer til ekspertviden så vidt muligt i fremtidsværkstedet. Men det er naturligvis en fiktion, der kun fungerer et stykke hen ad vejen. For ekspertviden er jo ikke blot et spørgsmål om subjektiv viden. Den træder også op over for os i institutionelle og materielle former, som vi ikke bare kan se bort fra, men som tværtimod fremtræder så massivt og "naturligt", at vi har svært ved at forestille os, at noget andet også kunne (have) været tilfældet. Et eksempel på det er vores forhold til teknologi. I Industri og Lykke-projektet gjorde vi den erfaring, at det utopiske idearbejde gik i stå over for spørgsmålet om at gestalte alternativer til samlebåndet. Det var ikke nok at se bort fra den eksisterende ekspertviden. Det var tværtimod nødvendigt at komme i clinch med den. Den eksisterende teknologi - og dens iboende og relaterede ekspertviden - var en "fetich", man måtte i berøring med for at kunne drage den tilbage i hverdagens erfaringssammenhæng - på dennes betingelser. Inden for rammerne af et forskningsværksted lykkedes det, i hvert fald i et vist omfang. I værkstedsarbejdets samspil mellem arbejdere og eksperter blev teknologien (i relation til fiskeindustriel fremstillingsvirksomhed) "af-feticheret", således at der blev skabt et rum, hvor man - dvs arbejdere og eksperter i samspil - kunne begynde at forestille sig konkrete alternativer. (Det er beskrevet i artiklen: "From Silent to Talkative Participants", der udkommer i tidsskriftet "Economic and Industrial Democracy", Stockholm 1996.) Det er dette dobbelte forhold til ekspertviden, der kendetegner forskningsværkstedet: "af-fetichering" og derigennem frisættelse af almene, samfundsmæssige vidensdimensioner, der kan indgå i et produktivt samspil med vores hverdagsviden og -orien-

teringer. Denne åbning muliggøres af forskningværkstedets særlige konstruktion, som vi nu vil beskrive lidt nærmere.

Forskningsværkstedet baserer sig på to centrale principper. Det ene er, at det traditionelle forhold mellem lægfolk og eksperter "vendes om", således at hverdagens livssammenhæng bliver både udgangspunkt og tilbagevendende orienteringspunkt for værkstedsarbejdet. I vores tilfælde er det: de ufaglærte kvinders arbejds- og livserfaring, deres sociale og kulturelle interesser, orienteringer og muligheder. Denne "omvending" er udtryk for et perspektivskift, der er mere vidtrækkende, end man måske umiddelbart forestiller sig. At eksperter arbejder sammen med lægfolk og tager udgangspunkt i deres erfaringer, er i sig selv ikke noget nyt - selv om det stadigvæk er sjældent nok. Men det perspektivskift, vi taler om, finder først sted der, hvor det er livssammenhængens logik, der anviser de forskellige sagslogiske forståelses- og praksisformer deres plads. Hvor, med andre ord, ekspertlogikkerne brydes af og indordnes i livssammenhængens struktur: dens omfattende kredsløb og virkningssammenhænge. Alternativet til dette - og det der i dag snarest dominerer mødet mellem lægfolk og eksperter - er en "eksperthiggørelse" af hverdagens livsformer, idet livssammenhængen splittes sagslogisk op, hvorefter de således udskilte og parcellerede områder underlægges en social-teknologisk rationalisering. Den "omvending", som forskningsværkstedet lægger op til, kan også forstås som en rationalisering, for så vidt som den peger i retning af en målrettet gennemarbejdning og gestaltning af sider af livssammenhængen, men den er udtryk for en anden fornuft end den socialteknologiske - i det omfang den lykkes.

Når forskningsværkstedet således søger at gøre livssammenhængen til omdrejningspunkt for arbejdet, er det klart, at det ikke kan være identisk med, at de ufaglærte arbejderes umiddelbare interesser og orienteringer uden videre gøres til en slags sidsteinstans og målestok i værkstedets ideudvikling og udvekslinger mellem arbejdere og eksperter. Positionen som "ufaglært kvindelig arbejder" er i sig selv netop også allerede - restriktivt - bestemt inden for rammerne af den eksisterende samfundsmæssige struktur (adskillelse og hierarkisering af forskellige livssfærer og erfaringssammenhænge, arbejdsdeling relateret til en kapitalistisk økonomi, kønsdominansforhold, vidensmæssige, sociale og kulturelle hierarkier og segregeringer mv). Positionen som "ufaglært arbejder" - eller som "lægmand" - er på samme måde som "eksperthiggørelsen" defineret af "fakticiteten" som realitetsprincip. (Dvs: det, der har realitet - og derfor er det eneste realistiske - defineres af "samfundet, sådan

som det er", sådan som det fremtræder for os. Alt andet er, når det kommer til stykket, uden realitetsgehalt.) En livssammenhængs-orientering indebærer derfor også en relativering af denne position.

Det er det, det andet bærende princip i forskningsværkstedet skal åbne for. Det går ud på, at arbejdet skal have en "utopisk horisont", idet det orienterer sig mod ønsker, ubrugte og uerkendte muligheder i livssammenhængen. Det er vores erfaring, at kun i det omfang det lykkes at etablere og fastholde en sådan utopisk horisont som et "fælles tredje" relateringspunkt for arbejdet, begynder en ligeværdig Kooperation mellem arbejdere og eksperter at tage form. Den utopiske horisont introduceres håndfast ved, at forskningsværkstedets udgangspunkt ensidigt er en "konkret utopi" - eller i hvert fald et "utopisk udkast" - som arbejdergruppen har udarbejdet. Det, der kendetegner en sådan utopi, er at den strukturelt har karakter af et "livsudkast", som så meget vel kan være konkretiseret og koncentreret i relation til en bestemt samfundsmæssig livssfære eller funktionssammenhæng, i vores tilfælde: industriel produktion. For at denne utopi skal blive et "fælles tredje" i forskningsværkstedet, er det nødvendigt at også eksperterne forsøgsvis identificerer sig med den, "går ind i den" som personer, og netop ikke blot som eksperter. Det åbnes der for gennem den særlige tilrettelæggelse af værkstedsarbejdet, gennem de konkrete arbejds-skridt, "metoden" - og det forberedes gennem udvælgelsen og indbydelsen til forskningsværkstedet, hvor eksperterne så vidt muligt inviteres til at deltage ikke kun som eksperter eller repræsentanter, men også som personer.

Perspektivet med overhovedet at bringe arbejdere og eksperter sammen i et forskningsværksted er, at udvikling af en demokratisk, bæredygtig produktion forudsætter ikke blot en konkret Kooperation mellem disse (og andre) sociale grupper eller kategorier, men også et produktivt samspil mellem forskellige videns- og erfaringsformer, der kan føre ud over de gensidige begrænsninger og ensidigheder. Først i et sådant perspektiv kan en social fantasi og ansvarliggørelse udfolde sig. Ingen af de to poler kan i sig selv eller som dominerende position bære en udvikling i denne retning. Det, der i særlig grad skulle gøre forskningsværkstedet velegnet som forum for - eller i hvert fald: åbning af - et sådant samspil, er at det er anlagt på at overskride mere traditionelle dialog-orienterede seminar- eller konferenceformer. Dialogformen er i sig selv tendentiøs til fordel for ekspertkulturen, også selv om den orienterer sig efter idealet om en "herredømmefri diskussion", hvor det er "det bedste argument", der tæller.

Forskningsværkstedets forsøg på at overskride dialog-strukturen ligger på flere niveauer. Det ligger alment i den - ovenfor beskrevne - etablering af en utopisk horisont og relatering af temaorienteringen til livssammenhængen. Hermed skabes der en praktisk horisont for værkstedsarbejdet, der rummer et eksistentielt moment og dermed også potentielt en involvering og ansvarlighed for hver enkelt deltager, der på en gang rækker ud over værkstedssituationen (både i et socialt og tidsmæssigt perspektiv), men samtidig også kan give værkstedsdeltagelsen en oplevelsesmæssig fylde, der kun sjældent - om overhovedet - viser sig i mere traditionelle seminarer, konferencer eller uddannelsesforløb. I anden sammenhæng (nemlig i en fremstilling af fremtidsværkstedets struktur) har vi beskrevet dette som det forhold, at det utopiske ikke blot har karakter af et fremtidsperspektiv, en arbejdsorientering mod noget hinsides værkstedsarbejdet, men - hvis det skal fungere som et sådant fremtidsperspektiv - nødvendigvis også må vise sig som en (mere eller mindre omfattende) livspraktisk "utopisk foregribelse" i situationen.

På et andet, mere specifikt niveau korresponderer dette med, hvad man kunne kalde et grundlæggende "metodisk greb" i værkstedsarbejdet, nemlig forsøget på at gøre en gestaltningsaktivitet til et fundamentalt omdrejningspunkt for værkstedsarbejdet. Gestaltningen af erfaringer, visioner, viden, ideer kan have mange former. Det kan f.eks. være fortælling, beskrivelse af situationer (med ord, tegning, gestus), kropslig fremstilling m.v. Kendetegnende for gestaltningen er under alle omstændigheder den sceniske anskueliggørelse, der på en anden måde end den rationelle, diskursive argumentation og dialog muliggør, at den levede erfaring - i en fortætning af erindring, nuværende situation og fremtidsforestillinger (drømme, håb, frygt) - bliver bærende for arbejdet med værkstedstemaet. Gestaltningen gør det muligt, at man kommer "ned under" ideologier, fordomme, fikserede erfaringer, rationaliseringer. Den muliggør et brud med det eksisterende realitetsprincip og er dermed en forudsætning for udfoldelse af social fantasi. Den står ikke i modsætning til diskussion, rationelle overvejelser, dialog, men anviser disse former en bestemt, begrænset plads og funktion, der stadig er af afgørende, men ikke dominerende betydning. Forskningsværkstedets særlige rationalitet, kan man sige, ligger netop i etablering af en dynamisk balance mellem gestaltning og refleksion og dialog.

Hermed bliver forskningsværkstedet også et forum, hvor usædvanlige læreprocesser kan begynde at finde sted. Det har så at sige en indbygget "pædagogisk opfordringsstruktur", hvor den traditionelle skelnen mellem produkt- og procesorientering bliver

irrelevant. Værkstedsarbejdet er på én gang produkt- og procesorienteret, ikke som et ubestemt både-og, men som en bevægelse, hvor de to dimensioner formidles igennem hinanden. Arbejdet med at skitsere "sociale opfindelser" kommer ikke ud af stedet, hvis det ikke formidles af den "utopiske foregribelse" i situationen, og den usædvanlige læreproces og oplevelsesfylden viser sig ikke, hvis arbejdet med "sociale opfindelser" fader ud i ubestemthed. Naturligvis er der ikke tale om absolutte størrelser, men om modsigelsesfulde tendenser, hvor værkstedsarbejdet i praksis vil svinge mellem "at lykkes" eller "at gå i stå". Og naturligvis dækker de almene formuleringer om "værkstedsarbejdet" også over, at der vil være markante forskelle mellem - i Industri og Lykke-sammenhængen - eksperimentets deltagere (arbejdere og forskergruppe) og de indbudte eksperter, idet værkstedsarbejdets nærhed til den personlige livssammenhæng er vidt forskellig for de to parter, ligesom der også på tværs af denne opdeling vil være markante individuelle udsving.

I det omfang denne bevægelighed, der ligger som en mulighed i forskningsværkstedet, og som vi her har forsøgt at skitsere i grundtræk, udfoldes af værkstedets deltagere, begynder der at opstå en egentlig Kooperation mellem arbejdere og eksperter, relateret til den utopiske horisont som et "fælles tredje". Den viser sig som social fantasi. Men en væsentlig side af den er også, at selve de sociale kategorier, der i udgangspunktet bestemmer positionerne i værkstedet, nemlig "arbejdere" (eller mere alment: "lægfolk") og "eksperter", begynder at blive relativiseret. Vi har allerede henvist til, at eksperterne ikke blot kan indgå i arbejdet som eksperter, men at de også må være tilstede som personer. Men det har også konsekvenser for den særlige "ekspert-viden", de bringer ind i arbejdet. Inden for rammerne af den utopiske horisont kan den ikke blot gives videre "som sådan" til arbejderne. Relationen mellem eksperter og arbejdere er i forskningsværkstedet netop ikke "pædagogisk" i traditionel forstand. I værkstedsarbejdets formidlingsproces begynder denne ekspertviden at ændre karakter, i hvert fald potentielt.

Al ekspertviden - eller i det mindste den ekspertviden, der er relevant i et forskningsværksted - har en faglig kerne. En faglig viden står potentielt altid i et bestemt forhold til en almen, personlig og samfundsmæssig (social, kulturel) horisont. Men som ekspert-viden er fagligheden indlejret i og gennemtrængt af abstraktioner og ensidigheder, der har deres grund i de samfundsmæssige produktions-, anvendelses- og eksistensbetingelser, der gælder for ekspertviden. Kernen i disse betingelser er adskillelsen fra livssammenhængen og dermed selvstændiggørelsen

af de "sagslogiske" fagligheder fra en almen horisont. Som regel er denne skelnen mellem ekspertviden og faglig viden ikke et tema, den anerkendes slet ikke. Men netop identificeringen af faglig viden og ekspertviden er i sig selv et vigtigt led i transformationen af faglig viden til ekspertviden, for så vidt som hele ekspertkulturens legitimitet beror på dens angivelige saglige faglighed og fornægtelsen af dens tendentiøse abstrakthed. I forskningsværkstedet er denne forskel imidlertid implicit et tema i kraft af selve værkstedets struktur og praktiske opbygning, og i det omfang værkstedsarbejdet lykkes sker der en begyndende ændring af ekspertviden til faglig viden.

Denne ændring korresponderer - som konkret formidlingsproces - med et opbrud i den lægmands- eller hverdagsviden, som arbejderne i udgangspunktet bringer ind. Uden at miste sin indlejring i hverdagserfaringer og dermed sin forankring i livssammenhængen, begynder også denne viden at ændre karakter, idet dens elementer af konkret faglig, social og kulturel viden viser sig med en stigende bestemthed, i takt med at den særlige abstrakthed, der kendetegner denne hverdagsviden, negeres. Den abstrakthed, der her er tale om, er en anden end den, der kendetegner en ekspertviden. Den har at gøre med, at vores hverdagsviden kulturelt er bestemt negativt i forhold til ekspertviden - som ueksakt, mangelfuld, subjektiv, ja tendentielt som ikke-viden. Men den har selvfølgelig også at gøre med at vores hverdagsviden faktisk ikke får mulighed for at komme til udfoldelse, men bliver liggende relativt ubestemt som indlejret i (gensidigt isolerede) praksisrutiner. Udfoldelsen af vores hverdagsviden er derfor heller ikke bare et spørgsmål om at "anerkende" den i dens egen ret - som når man taler om, at vi alle er eksperter på vores område. Det er blot at føje spot til skade. En virkelig anerkendelse indebærer derimod skabelsen af samfundsmæssige muligheder for at man kan udvikle og tilegne sig denne viden inden for rammerne af en almen dannelsesproces. Det er det, forskningsværkstedet som en særlig social situation, skal åbne for. Her mødes arbejdere (lægfolk) og eksperter som repræsentanter for forskellige, samfundsmæssigt bestemte, gensidigt uformidlede vidensformer. I værkstedsarbejdets formidlingsprocesser sker der et opbrud i disse positioner, der muliggør en begyndende udvikling af ny viden og en nedbrydning af de sociale kategorier "ekspert" og "lægmand".

Hermed er de vigtigste elementer i forskningsværkstedets ide og struktur skitseret. Flere konkrete dimensioner kunne føjes til, som f.eks. brugen af vægaviser som arbejdsredskab (herunder den særlige "nedskrivningsteknik", hvor man forsøger at fastholde de umiddelbare formuleringers konkrethed og - evt - billedmæssige

karakter, samtidig med at der naturligvis også finder en udvælgelse, stilisering og en vis, løbende sammenfatning sted) og værkstedsledelsens funktion (bl.a. i forhold til temaformulering, arbejdsopfordringer i relation til de enkelte arbejds-skridt m.v.), men grundlæggende gælder det, at forskningsværkstedet i modsætning til fremtidsværkstedet, som det i mange henseender er inspireret af, ikke har en fastlagt arbejdsgang i form af faseopdeling og bestemte arbejds-skridt inden for de enkelte faser. Ganske vist er de tre momenter, der i fremtidsværkstedet fastlægger faseopbygningen, nemlig: kritik - utopi - virkeliggørelse, også bestemmende strukturelementer i forskningsværkstedet. Men den konkrete gestaltning af værkstedsforløbet er i forskningsværkstedet friere og må derfor udformes specifikt i forhold til det enkelte forskningsværkstedets kontekst.

II.2 Forskningsværkstedets konkrete udformning

Tidsrammer

Den konkrete udformning af nærværende forskningsværksted skal ses i forhold til dets placering inden for rammerne af det sociale eksperiment "Industri og Lykke". Under andre betingelser har vi eksperimenteret med en form, hvor et forskningsværksted er blevet afholdt som et to-faset forløb på tre plus to dage. Det har muliggjort, at der i perioden mellem de to værkstedsforløb har kunnet arbejdes med de foreløbige resultater fra første forløb, hvilket igen har bevirket, at det afsluttende værkstedsforløb har kunnet afrunde arbejdet med værkstedstemaet på et nyt niveau. Det har været en produktiv form, når der har været tale om et enkeltstående værkstedsarrangement. I det foreliggende tilfælde blev forskningsværkstedet på en anden måde bestemt som et moment i et videregående forløb, hvor det hverken var nødvendigt eller ønskeligt inden for værkstedets rammer at nå til en sådan afrunding. Tværtimod skulle værkstedet snarere levere et indspil til det sociale eksperiment, som deltagerne i eksperimentet efterfølgende selv skulle konkretisere og videreudvikle. Derfor blev forskningsværkstedet i snævrere forstand begrænset til et tre-dages forløb, hvor de to første dage omfattede mødet mellem eksperter og arbejdere, mens den sidste dag var forbeholdt en første gennemarbejdning og sammenfatning af værkstedsforløbet, foretaget af deltagerne i det sociale eksperiment (arbejdere og tilknyttede forskere/forsøgsledere). Det måtte nødvendigvis indebære, at forskningsværkstedet isoleret betragtet ville fremtræde mere åbent eller ufærdigt end i den anden model, i hvert fald set fra de inviterede eksperters position. Til gengæld udgik der så også fra værkstedet en faglig og personlig opfordring og også direkte invitation til eksperterne til at følge eksperimentet og på forskellige niveauer og i forskelligt omfang arbejde med i det videre forløb.

Tema

Perspektivet med forskningsværkstedet var som nævnt, at det skulle indkredse og konkretisere uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere, umiddelbart i forhold til tilrettelæggelse af uddannelsesdimensionen i Industri og Lykke-eksperimentet, men mere formidlet også med henblik på spørgsmålet om muligheden for at etablere en erhvervsuddannelse i relation til fiskeindustrielt arbejde. I overensstemmelse med forskningsværkstedets ide blev dette nu konkretiseret til et værkstedstema på følgende måde: I stedet for den neutralt-analytiske formulering om afdækning eller beskrivelse af "uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere"

blev værkstedets tematiske overskrift: "En fremtidig fiskeri-arbejderuddannelse - baseret på livserfaring og sociale interesser" - med en bibeholdelse af "Uddannelsesbehov for kvindelige fiskeriarbejdere" som underoverskrift. Dette skulle på en enkel måde signalere værkstedsarbejdets utopiske horisont og samtidig markere, at "uddannelsesbehov" ikke blot - objektiverende - kan forstås som "kvalifikationskrav", der kan gøres op på basis af en kombination af fiskeindustriens nuværende og fremskrevne "kvalifikationsbehov". I hvert fald hvis perspektivet er en bæredygtig produktion, i den udvidede betydning af dette begreb, så må spørgsmålet om "uddannelsesbehov" have en mere omfattende forankring, der forener det faglige perspektiv med et alment - personligt og socialt-kulturelt - perspektiv. Og hvis den almene dimension i denne kombination ikke skal underordnes og instrumentaliseres af den fagligt-erhvervsmæssige, så må spørgsmålet om uddannelsesbehov udarbejdes inden for rammerne af en utopisk horisont, hvor den fagligt-erhvervsmæssige dimension kan gennemtrænges af den almene.

Denne almene temaformulering blev i forhold til de tre værkstedsdage konkretiseret på følgende måde: Selve spørgsmålet om uddannelse - hvilken uddannelse, hvordan - blev i første omgang skubbet i baggrunden. Dette spørgsmål kan kun meningsfuldt besvares i forlængelse af en indkredsning af denne uddannelses horisont: hvem er det, der skal og vil have denne uddannelse, hvad er dens (mulige) kontekst. Derfor blev hele den første dags værkstedsarbejde helliget spørgsmålet om "Fremtidens fiskeri-arbejder". Forskningsværkstedet skulle forsøge at tegne et billede af fremtidens fiskeriarbejder gennem følgende arbejds-skridt:

Først skulle Industri og Lykkes utopi om en "demokratisk fiskeindustri" præsenteres, alment i sin helhed og mere specifikt i forhold til tre udvalgte dimensioner, som står i centrum af eksperimentets første fase, og som der allerede kunne fremlægges første erfaringer med. Disse erfaringsdimensioner skulle så senere danne udgangspunkt for konkretiseringer af videns- og uddannelsesbehov. Dernæst skulle en kritisk status over det at være "Arbejder i Fisken - igår, idag" danne overgang til et arbejde, hvor et billede - eller billeder - af "Fremtidens fiskeriarbejder" skulle forsøges tegnet, ikke som en frem-skrivning af synlige eller sandsynlige udviklingstendenser inden for fiskeindustrien, men "ud fra utopien". Dette arbejde blev delt op i to skridt, nemlig: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvem er hun?", der skulle forsøge at tegne et fremtidsbillede ud fra den samlede livssammenhæng, og: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvad skal hun vide og kunne?", der skulle forsøge at skitsere

fordringer til færdigheder og viden - stadig ikke specificeret som særlige uddannelsesønsker og -krav, men i første omgang mere alment som "læringsbehov".

Efter denne indkredsning af "Fremtidens fiskeriarbejder" blev anden-dagens arbejde så koncentreret om spørgsmålet om "Fremtidens fiskeriarbejderuddannelse" med følgende arbejdsskridt: Da rammerne for læring ofte slet og ret gøres identiske med formaliserede eller institutionelle former for uddannelse, startede vi med at stille spørgsmålet: "Hvornår har jeg virkelig lært noget?", og først derefter gik vi videre til spørgsmålet om uddannelse. Dette arbejde blev delt op i to "blokke". Først blev der gjort status over "Fiskeriarbejderuddannelse idag - hvem får hvilken uddannelse idag?" Punktet skulle både kaste et kritisk lys over den nuværende situation, men også afsøge feltet for mulige opbrud og fornyelsestendenser, både i Danmark og i andre skandinaviske lande. Til sidst skulle de forskellige sider, der var blevet arbejdet med, så søges relateret til til Industri og Lykkes kommende uddannelsesinitiativer, konkretiseret i forhold til de tre udvalgte erfaringsdimensioner. Indeholdt i disse konkretiseringer ville der så også ligge perspektiver, der rækker ud over Industri og Lykke-eksperimentet, og som mere alment peger i retning af en fremtidig fiskeriarbejderuddannelse.

Når man sammenholder tidsrammer og program, er det klart, at det ikke ville være muligt inden for de to første dage at sammenfatte værkstedsarbejdet så langt, at konkrete uddannelsesinitiativer i Industri og Lykke-eksperimentet kunne fastlægges. Samtidig var dette heller ikke en opgave for forskningsværkstedet, men alene for Industri og Lykke-gruppen. Derfor blev tredje-dagen afsat til, at Industri og Lykke-gruppen (arbejdere og forskere) skulle foretage en første sammenfatning og sortering af kritik, ideer og forslag fra forskningsværkstedet med henblik på at fastlægge tyngdepunkterne i den kommende periodes uddannelsesaktiviteter, som så mere konkret skulle udarbejdes og planlægges i den følgende tid i et samspil med arbejdet med de øvrige forsøgsdimensioner, herunder et efterfølgende forskningsværksted om "produktudvikling med inddragelse af forbrugere". - Rapportering af forskningsværkstedet var lagt i hænderne på forskergruppen, men selvfølgelig med inddragelse af arbejdergruppens tolkning og vurdering af forløbet.

Deltagerkreds

Ud over Industri og Lykke-gruppen blev der til forskningsværkstedet inviteret en række eksperter. Sættningen af ekspertgruppen skulle sikre en erfarings- og vidensbredde i forhold til værkstedets tema, men samtidig blev der også lagt

vægt på, at deltagerne kunne og ønskede at tage del i arbejdet ud fra de præmisser som forskningsværkstedet sætter, og som er beskrevet ovenfor. Værkstedsarbejdet skulle udfolde sig i relation til Industri og Lykke-eksperimentets utopiske horisont. Derfor skulle ekspertgruppen ikke nødvendigvis sammensættes af repræsentanter for alle de interesser, der kendetegner feltet - sådan som det ville være oplagt, hvis der var tale om en konference eller et dialog-forum. Sådanne arrangementer vil også være en del af Industri og Lykke-eksperimentet, men på et senere tidspunkt.

Men hvilke eksperter skulle inviteres, hvilken ekspertviden er vigtig i forhold til uddannelsestemaet? Svaret på det spørgsmål er ikke så entydigt, som det måske ser ud til ved første øjekast. Ikke blot fordi "uddannelsesekspert" kan være mange ting, men også - og i højere grad - fordi det jo netop er en pointe i forskningsværkstedet, at den ekspertkulturelle og ideologiske selvstændiggørelse af - i dette tilfælde - uddannelsesfeltet skal brækkes op til fordel for en erfaringsmæssig og perspektivisk forankring i livssammenhængen. Og det er ikke blot samspillet mellem eksperter og lægfolk inden for rammerne af en utopisk horisont, der åbner for denne bevægelse. Også samspillet mellem forskellige eksperter spiller her en væsentlig rolle. I et tidligere forskningsværksted om teknologiudvikling - "Alternativer til samlebåndet?" - bidrog således på den ene side modstillingen mellem forskellige typer ekspertviden inden for samme felt (fiskeindustriel teknologiudvikling) og på den anden side mod- og samspillet mellem eksperter fra forskellige felter (ud over teknologiudvikling f.eks. også arbejdsmiljø, havbiologi, markedsforhold, arbejdsmarked og familie mv.) til at nedbryde den ekspertkulturelle fetichering af "teknologien", hvilket overhovedet var en forudsætning for, at en utopisk horisont kunne åbnes. I forhold til det foreliggende forskningsværksted valgte vi en noget snævrere sammensætning af ekspertgruppen. Hvis et samspil mellem mange forskellige slags eksperter skal udfolde sig, kræver det mere tid, end den vi her havde til rådighed. Til gengæld var forskningsværkstedet i langt højere grad end f.eks. det omtalte teknologi-værksted et integreret led i et videreførende forløb, der i sig selv skulle kunne åbne et rum for et mod- og samspil mellem forskellige ekspertkulturelle vidensfelter og -typer. (Meget håndfast f.eks. i form af, at forskningsværkstedet fjorten dage efter blev fulgt op af et forskningsværksted om produktudvikling.) - Den konkrete sammensætning af ekspertgruppen fremgår af Bilag 1.

Hvad angår Industri og Lykke-gruppens deltagelse, så skal det her anføres, at der forud for værkstedet blev arbejdet med at

forberede især præsentationen af de tre erfaringsdimensioner i forhold til eksperimentets første tid, et arbejde der umiddelbart lå i forlængelse af gennemarbejdninger af disse erfaringer, foretaget inden for rammerne af de projektinterne uddannelsesaktiviteter, der havde fundet sted i de foregående måneder som en del af den uddannelsesdimension i eksperimentet, der det første halvandet år finansieres af en bevilling fra Arbejdsmarkedsstyrelsen ("Mål 4-midler"). Endelig skal det også nævnes, at arbejdergruppen stod for den praktiske forberedelse og afvikling af forskningsværkstedet, mens forskergruppen som "værkstedsledere" stod for tilrettelæggelse og afvikling af selve værkstedsarbejdet.

II.3 Forskningsværkstedets forløb

Første dag

Programmet for værkstedets første dag havde følgende overskrifter. (Tallene i () henviser til nedenstående underafsnit.)

- 9.00 - 9.30: Velkomst, præsentation, program (1)
- 9.30 - 10.00: Industri og Lykke-utopien (2)
- 10.00 - 10.15: Pause
- 10.15 - 12.00: "Arbejder i Fisken - igår, idag" (3)
- 12.00 - 13.00: Frokost
- 13.00 - 16.30: "Fremtidens fiskeriarbejder - ud fra utopien" (4)
- 13.00 - 13.50: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvem er hun?" (5)
- 13.50 - 14.00: Pause
- 14.00 - 14.45: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvad skal hun vide og kunne?" (6)
- 14.45 - 15.10: Kaffe og kage
- 15.10 - 16.30: "...hvad skal hun vide og kunne", fortsat (6)
- 19.00 : Fælles middag og "kulturelt arrangement" (7)

(1) Velkomst, præsentation, program

Dagen startede med fælles morgenbord, hvor de tre forskere, der er fast tilknyttet eksperimentet, og som også fungerede som værkstedsledere igennem hele forskningsværkstedet, bød velkommen. Efter en præsentation af Industri og Lykke-eksperimentet (dets historie, nuværende situation og fremtidsperspektiver) blev selve forskningsværkstedet introduceret. Ud over at redegøre for de formelle rammer for værkstedet (herunder finansiering) blev forskningsværkstedets ide præsenteret (kooperation mellem forskere og arbejdere, udgangspunkt i livssammenhængen, utopisk horisont), det dobbelte perspektiv med værkstedsarbejdet blev fremhævet (på det korte sigt: indspil i forhold til uddannelsesdimensionen i Industri og Lykke-eksperimentet; på længere sigt: indspil til forslag om en fiskeriarbejderuddannelse). Som en præcisering af tilrettelæggernes forventninger til forskningsværkstedet blev værkstedsarbejdets foreløbige, ufærdige karakter understreget, og i forbindelse hermed blev der gjort rede for opbygningen i to dage "med eksperter" og en dag "uden". I en kort præsentationsrunde fortalte hver enkelt deltager lidt om sig selv i relation til værkstedet. Programmet blev gennemgået, og karakteren og rækkefølgen af de enkelte arbejds-skridt blev

begrundet. Der blev gjort opmærksom på værkstedsarbejdets metode med en omfattende brug af vægaviser, der dels skal befordre en koncentration om det "fælles tredje" og sikre en kontinuitet i værkstedsarbejdet, og som også fritager den enkelte fra at bruge opmærksomhed på selv tage referat undervejs, idet i hvert fald alt hvad der er blevet fastholdt på vægaviserne formidles i et efterfølgende referat af værkstedet. Endelig var der en lille oplæsning som en inspirerende indgang til værkstedsarbejdet. Sådanne oplæsninger (eller tilsvarende) er et gennemgående træk i et forskningsværksted, hvor de humoristisk eller poetisk skal anslå værkstedets tema og stemning. Her bestod oplæsningen i et uddrag af en beretning af den kenyanske forfatter Ngugi Wa Thiong'o (jvf bilag 2).

(2) Industri og Lykke-utopien

Velkomsten fandt sted i "Dyndspringerens" lille kantine, med alle værkstedsdeltagere placeret omkring et langt bord. Efter velkomsten gik man ovenpå i et stort rum, der tidligere har fungeret som medarbejderkantine, men som nu er "Dyndspringerens" rum for værkstedsarbejde, offentlige arrangementer m.v. Rummet er så stort, at det giver plads til, at man kan bevæge sig rundt, individuelt under oplæg f.eks., og kollektivt i takt med at forskellige temaer eller resultater af gruppearbejder kommer i centrum. Den bevægelighed, der gerne skulle kendetegne selve værkstedsarbejdet, kan således også i et vist omfang korrespondere med en fysisk-rumlig bevægelighed. Rummet fyldes af lys fra to modsatte sider og har udsigt over Havnen (så man indimellem kan lade blikket hvile mod horisonten, vandet, skibene).

Første egentlige arbejdsskridt var præsentation af Industri og Lykke-utopien, nu ikke blot forstået som baggrunden for forskningsværkstedet, men som en første anskueliggørelse af værkstedsarbejdets utopiske horisont. Først blev utopien præsenteret i sin helhed, idet en af forskerne (Birger Steen Nielsen) gennemgik "Blomsten", som sammenfatter utopien i seks dimensioner, og som iøvrigt hænger permanent på den store endevæg i rummet. Derefter præsenterede tre af arbejderne (Rigmor Pedersen, Lone Kalleshave og Sylvia Poulsen) de tre dimensioner, der har været arbejdet særligt med i begyndelsen af eksperimentet, og som derfor også var valgt ud som det konkret-utopiske erfaringsgrundlag, værkstedsarbejdet især skulle relatere sig til.

"Blomsten"

"Blomsten sammenfatter Industri og Lykke-gruppens utopi om en "demokratisk industri". Den omfatter fem kronblade, samlet om en frugtknude.

"Blomstens" første blad: "Der fremstilles socialt nyttige produkter. Produktionen forankres i lokalsamfundet, bl.a. gennem en aktiv og åben inddragelse af forbrugere i produktudvikling. Produktionen skal i alle henseender være miljømæssigt for-svarlig."

"Blomstens" andet blad: " Arbejdet indrettes efter menneskelige rytmer og behov og rummer en mangfoldighed af arbejdsopgaver. Maskiner, organisation og arbejdstid tilpasses hvert enkelt individ - ikke omvendt."

"Blomstens" tredje blad: "Arbejdet planlægges og tilrettelægges af arbejderne i fællesskab, i en selvreguleret arbejdsdeling. Hver enkelt har indsigt i og ansvar for produktionen i dens helhed."

"Blomstens" fjerde blad: "Arbejde, uddannelse og forskning (f.eks. produkt- og maskinudvikling) udgør en helhed, der sikrer at virksomhedens udvikling og den enkelte arbejders almene dannelse i lige høj grad tilgodeses."

"Blomstens" femte blad: "Virksomheden er baseret på fælles ejendom. En kollektiv "overenskomst med os selv" sikrer menneskerettigheder i virksomheden og fastlægger pligter og ansvar mellem den enkelte og fællesskabet. Tryghed i ansættelsen er et grundprincip."

"Blomstens" frugtknude: "Alt i alt: En ny samfundsmæssig fornuft; en produktion, der er bæredygtig - menneskeligt, socialt, miljømæssigt, økonomisk."

Første erfaringer. Tre dimensioner

Arbejdernes præsentation af de tre erfaringsdimensioner stillede med udgangspunkt i "Blomstens" principper spørgsmålet: "Hvad har vi så gjort, hvordan har vi taget hul på det her i det sociale eksperiment?" Præsentationerne fandt sted som beretning, spørgsmål fra gæsterne, uddybende svar.

Første dimension: Socialt nyttige produkter, inddragelse af forbrugere i produktudvikling. ("Blomstens" første blad)

Gruppen har her lagt ud med at fremstille tre forskellige slags fiskefrikadeller, hvor fiskefrikadellen er valgt ud fra ideen om, at man gerne vil producere et godt hverdagsprodukt. Samtidig indebærer fiskefrikadellen, at man kan eksperimentere med at

bruge forskellige fiskearter, også sådanne som (herhjemme) normalt ikke bruges som spisefisk. Med tiden skal fiskefrikadellen matche en fiskesuppe - ud fra et princip om, at man skal anvende "hele fisken".

Fiskefrikadellerne er blevet "afprøvet" i flere prøvespisninger. "Prøvespisningen" er det "redskab", man i første omgang vil prøve at udvikle til brug for en direkte inddragelse af forbrugere i produktudvikling. Prøvespisninger skal således være en social ramme, hvor man dels kan udvikle og udvælge produkter, der finder genklang hos (forskellige) slags forbrugere, og dels tage hul på at skabe en større åbenhed og gensidig udveksling - "offentlighed" - om en bæredygtig produktion.

I tiden forud for forskningsværkstedet var der blevet gennemført fire prøvespisninger. De tre var med børn i forskellige aldre: en børnehavegruppe, en 4. klasse og en 8.klasse. Den fjerde var med en gruppe sociologer, hvor man ud over fiskefrikadellerne havde leveret hele frokosten til en gruppe forskere, samlet til seminar på Sydjysk Universitetscenter. Børnene var inviteret ned på Dyndspringeren, og man havde inddraget dem i tilberedningen af frikadellerne, hvor de havde set hele fisken og deltaget i dele af fremstillingen. De mindre børn havde også tegnet fisk. I tilknytningen til selve spisningen snakkede man med børnene om deres spisevaner med fisk, hvilke af frikadellerne de bedst kunne lide og hvorfor. Prøvespisningerne var gået over al forventning. 6 - 7 børn fortalte, at de aldrig spiste fisk derhjemme, men alle tog godt fra, "særlig drengene gik til den, ja de åd, rent ud sagt". Den udbredte forestilling om, at det er svært at få børn til at spise fisk, blev altså - i hvert fald i denne særlige situation - dementeret. Sociologerne havde man præsenteret for et spørgeskema, som man senere havde fået tilbage. Der var endnu ikke foretaget en egentlig gennemarbejdning af besvarelserne, men specielt besvarelserne af ét spørgsmål blev trukket frem. Spørgsmålet gik på, om man ville være villig til at betale mere for produkter, hvis man vidste, at de var produceret under "menneskeværdige" forhold. Altså: vil man som forbruger betale en mer-pris for produkter fra en socialt bæredygtig produktion? Svarene var langt fra entydige: nogle ville, men aldrig ville bestemt ikke. Prøvespisningerne er blevet forberedt sammen med forskergruppen, men gennemført af arbejderne selv.

Anden dimension: En demokratisk virksomhed ("Blomstens" tredje og femte blad)

Spørgsmålet om, hvordan man fra bunden af organiserer en virksomhed demokratisk, har så at sige været på dagsorden hver

dag fra eksperimentets start. Beretningen om det, man hidtil har gjort, samlede sig om tre punkter.

Man har for det første holdt strengt fast ved, at alle skal være med i alle funktioner, hvilket jo i starten også har været overkommeligt. Selv om perspektivet ikke er, at alle skal være "eksperter på alt", så er det afgørende, at alle har indsigt i alle funktioner. Et håndfast eksempel var de ting, der normalt henhører under bogholderiet. Man har i fællesskab arbejdet med at udfylde lønsedler - og således fået et indblik i helt fundamentale økonomiske forhold. Tilsvarende er budgetlægning blevet gennemgået og drøftet kollektivt, sideløbende med at man har etableret en ordning, hvor to personer i en længere periode er hovedansvarlige for arbejdet med virksomhedens økonomi.

For det andet har man skabt en organisatorisk ramme for fastlæggelse og fordeling af arbejdsopgaverne. Hver dag starter med et morgenmøde, hvor to personer på skift er ansvarlige for forberedelse, afvikling og opfølgning, idet man har en uge ad gangen. I tilknytning til morgenmøderne er der en praksis under udvikling, der indebærer, at der hver dag tages beslutningsreferat, ligesom det løbende noteres, hvilke opgaver, der er udført, og hvilke, der stadig skal arbejdes med. Morgenmødelederne er samtidig dem, der primært passer telefon og i det hele taget tager sig af henvendelser udefra. Fordelingen af opgaver foregår ved, at man frit melder sig, samtidig med at man løbende har sørget for, at der ikke sniger sig en ulige fordeling ind - sådan at det f.eks. primært er nogen, der laver frikadeller, eller andre, der gør rent. Indtil videre har det ikke været et problem.

Og endelig har man for det tredje udarbejdet en "Overenskomst med os selv", der fastlægger rettigheder og pligter mellem den enkelte og kollektivet/virksomheden. Som udgangspunkt har man haft Industriens overenskomst, som man så på en række punkter går ud over. Nogle ting har man hentet fra funktionærers overenskomst, mens der også er punkter, der alene relaterer sig til og er muliggjort af den kooperative, selvregulerede organisering. Overenskomsten blev ikke gennemgået, men to ting, som var blevet diskuteret mest ihærdigt, blev fremhævet. Det ene var spørgsmålet om afbalancering af den enkeltes ret til selv at tilrettelægge sin arbejdstid med kollektivets krav, der dels går på en sikring af, at nødvendige opgaver bliver udført, og dels på en sikring af en retfærdig fordeling af arbejdstiden. Ingen skal kunne udnytte retten til at tilrettelægge sin egen arbejdstid. Men hvad er i denne sammenhæng "retfærdighed"? Det handler det andet diskussionspunkt også om. Det drejer sig nemlig om retten til omsorgsdage. Hvad er her en selvfølgelig ret? Kun at kunne tage

fri f.eks. når børnene er syge? Hvad med retten til "omsorg for sig selv"? Og hvad skal man have ret til at gøre i arbejdstiden, og hvad skal man have ret til at gøre mod at man arbejder ekstra senere? Det er i høj grad også et spørgsmål om "omfang". I "Overenskomsten" er man nået frem til at fastlægge nogle principper, som løbende skal diskuteres i forhold til den praksis, der vil udvikle sig.

Tredje dimension: Arbejde efter rytmer og behov ("Blomstens" andet og tredje blad")

Præsentationen af denne dimension kunne ikke blive så omfattende og konkret som af de to første. Dels overlapper den i en række henseender de sider, der blev præsenteret under "demokratisk virksomhed", og dels er formuleringen om et "arbejde efter rytmer og behov" i sit udspring tæt knyttet til en kritik af den egentligt industrielle arbejdsproces, og denne forsøgsdimension er endnu ikke åbnet i eksperimentet. Men i præsentationen blev det fremhævet, hvordan man i øjeblikket tolker dette princip. Det er modsætningen til at arbejde under akkordræs og til det man idag kalder ensidigt gentaget arbejde. Her lapper det over med spørgsmålet om en demokratisk organisering af arbejdet, der sikrer at alle deltager i alle funktioner. Set i "rytme og behov"-perspektivet betyder det nemlig en variation i arbejdsdagen, hvor man bruger sig selv og bliver brugt på en god måde. Således havde man i den første periode f.eks. også sørget for, at ingen arbejdede for længe med bestemte hårde istandsættelses- og rengøringsopgaver. Ligeledes havde man tidligt taget initiativ til at anskaffe gode stole, der passer til den enkelte.

Det har således en arbejdsmiljø-side. Men det går ud over det, idet det også ses som et behov for arbejderne at udføre et "meningsfyldt arbejde". Det er en vigtig pointering, der forbinder denne "arbejdsproces"-dimension med bæredygtighedsdiskussionen og dermed giver den en betydning, der rækker langt ud over spørgsmålet om at undgå belastninger.

Endvidere blev det fremhævet, at princippet om "rytmer og behov" skal forstås sådan, at dagligdagen på virksomheden både skal tilgodese den enkeltes rytmer og behov, men også fællesskabet. Rytmer og behov er altså også en social størrelse. Som et eksempel på det blev spørgsmålet om problemer, uoverensstemmelser nævnt. Man stræber her efter at tage problemer op med det samme. Gør man ikke det, slås rytmen i stykker. Det er igen et eksempel, der både kan anskues fra "demokrati"-vinklen, men altså også fra "rytmer og behov"-vinklen. Således viste dette punkt sig alligevel at rumme en fyldigere erfaringsdimension, end arbejder-

gruppen umiddelbart var tilbøjelig til at mene. ("Vi har ikke så meget på det her.") For begge de sidste to punkter gælder det, at arbejdet med dem også har fundet sted dels i samspil med forskergruppen, dels i arbejdergruppen alene.

Hermed var de tre erfaringsdimensioner, som idearbejdet i forskningsværkstedet skulle kredse om, slået an, og man var klar til næste arbejds-skridt.

(3) "Arbejder i Fisken - igår, idag"

Her var der tre dele. Først et historisk tilbageblik: "Hvor kommer fiskeriarbejderen fra?" (a) Dernæst en kollektiv fortælling: "Vores liv med Fisken" (b) og endelig udarbejdelse af et overblik over arbejdsfunktioner i Fisken idag: "Hvem laver hvad i Fisken?" (c)

(a) "Hvor kommer fiskeriarbejderen fra?"

En af forskerne (Kurt Aagaard Nielsen) ridsede i et foredrag "fiskeriarbejderens" historie op. han opdelte historien i tre faser: "Før fiskeindustrien", "Dekvalificering i industrialiseringen", "Moderne dequalificering".

Den første fase - "Før fiskeindustrien" - omfatter perioden op til 1800. I denne periode har fiskeriet karakter af håndværk, forarbejdningen foregår i sætterier, røgerier, hos bødkere, fisken distribueres gennem forskellige former for fiskehandel, og endelig er fiskeri og tilberedning af fisk en væsentlig integreret del af hushold og landbrug, hvor det er en særlig pointe, at arbejdet på land med fisken er et betydningsfuldt og socialt værdsat kvindedomæne.

Den anden fase - "Dekvalificering i industrialiseringen" - omfatter perioden fra 1850 til 1950. I denne periode udvikles en egentlig fiskeindustri, der strækker sig fra tøndeproduktion over isproduktion til hermetik (fisk på dåse). Filetering bliver en industriel, men stadig håndværksbaseret arbejdsopgave, og man begynder at bruge videnskabsfolk i arbejdet med at udvikle produkter, maskineri og produktionsformer. I denne periode dukker altså "fiskeriarbejderen" op. I sammenligning med den foregående periode er der tale om en klar dequalificering, der bl.a. også har en kønsmæssig dimension, idet der ikke bliver den kvindelige fiskeriarbejder nogen væsentlig samfundsmæssig betydningsfuldhed og værdsættelse til del.

Den tredje fase - "Moderne dekvalificering" - omfatter perioden fra 1950 og fremefter. Den fiskeindustrielle produktion er her bl.a. kendetegnet ved maskinfiletering og automatiske mix til færdigretter. Maskinudvikling er i centrum, og dekvalificerings-skruen drejes endnu en omgang, idet de resterende håndværks-mæssige sider af fabriksarbejdet afskaffes, i hvert fald for den overvejende del af arbejderne, og det vil samtidig sige: for kvinderne i Fisken.

I forhold til denne beskrivelse bemærkede nogle af arbejderne, at man jo dog stadig skal kunne en masse ting i forhold til maskinerne, f.eks. skal man kunne gå ind og "reparere, der hvor det går galt." Men dekvalificering er der tale om: "Man producerer ingenting selv".

(b) "Vores liv med Fisken"

Dette punkt var tilrettelagt som en kollektiv fortælling om livet med Fisken. Kooperativets kvinder fortalte, idet de supplerede og kommenterede hinandens indlæg, hele vejen igennem i en spørgsmål-svar-dialog med de øvrige værkstedsdeltagere. Fortællingen tog udgangspunkt i et simpelt spørgsmål: "Hvad var jeres vej ind i Fisken, hvorfor begyndte I at arbejde der?" og bevægede sig derefter associativt frem og tilbage mellem fortid og nutid. Den følgende sammenfatning af fortællingen følger ikke strengt dens faktiske fremadskriden, men gengiver den i "løse tematiseringer" ud fra vægavisningskrivningen, som blev foretaget af et par af forskerne. Selv om der er mange stemmer, var der tydeligt tale om en fælles fortælling, og det er bevaret i sammenfatningen, hvor glidningen mellem de enkelte stemmer ikke er eksplicit markeret. "Jeg kom ind i Fisken, simpelt hen fordi det var noget andet - i modsætning til vasketøjet derhjemme. Det gav sig nærmest af sig selv; før jeg gik ud af skolen havde jeg arbejdet to år i Fisken. Jeg ville gerne have en uddannelse, men havde også brug for en pause. Så var det oplagt at man kom ned i Fisken, ja og så er jeg aldrig kommet videre. Jeg skulle tjene til et kørekort, og tre uger blev så til 6 1/2 år. Ja, i starten havde man en forestilling om, at det kun skulle være en kort overgang...Egentlig ville jeg på tilskærerkursus i København, men så var jeg nyforelsket og ville ikke rejse, så derfor blev det Fisken. Man kunne altid få arbejde i Fisken. Man kunne altid komme tilbage. Jeg var væk fra Fisken, mens børnene var små. Man kunne tjene en rimelig løn, allerede når man startede. Det var almindeligt at flere generationer arbejdede i Fisken, og også samtidigt. Dengang blev der også taget et vist hensyn, f.eks. da jeg var gravid. Vi var jo også yngre, og følte ikke akkordræset så hårdt.

Idag er akkordræset stærkere. Tidligere kunne vi stå og synge, mens vi arbejdede. Det er forlængst forbi. De tror ikke man kan lave noget, når man snakker og synger. Da jeg begyndte, var der også akkordræs, men vi har ikke fået nogen lønforhøjelser de sidste tyve år. Akkorderne er blevet dårligere. Tempoet er blevet skruet op, man overlever på sin rutine. På slagterierne er det det samme. Hurtige penge at tjene, derfor søger man ind der. Men de har fået lønningerne med op. Det er jo også mænd. Vi har også selv været med til at skruer det hårde tempo op. Vi har selv været villige til at knokle på og så få en fridag eller fri en time før."

"Hvordan har opfattelsen været af dem, der arbejdede i Fisken? Blev man stemplet som fiskeriarbejder?" - "Nej, det synes jeg ikke. Der er da også tale om en positiv vurdering: 'De kan bruge hænderne'. Nå ja, i Skagen taler man da om 'rapperne'. Altså, man bruger et grimt sprog. Ja, sådan har det da også været her: 'fiskekællinger'. Nåja, før da bandede vi mere. Man hører også fra andre, at det at være i Fisken, det er et arbejde, der ikke er noget værd. De unge idag, de vil i hvert fald videre. De kan ikke forstå, at man vil have sådan et knoklearbejde. De går ikke bare efter de hurtige penge. Det er jo også forældrene idag, de siger: 'Nu skal I have en uddannelse'. Det er ikke kun Fisken, de vil heller ikke være syersker, eller gøre rent, det har en dårlig klang hos de unge."

"Hvordan er egentlig vejen ud af Fisken?" - "Man bliver der til man er nedslidt. Idag kan man jo så gå på overgangsydelse. Ja, så længe det varer. Idag kan man jo heller ikke smutte hen på en anden fabrik, man er blevet mere bange. Ja hvilke muligheder har man, hvis man gerne vil blive i lokalsamfundet? F.eks. i Skagen. Hvor skal man gå hen? Man har nok ikke samme gå-på-mod, ens hurtighed er heller ikke den samme. Men klimaet er også et andet idag. Engang kunne man samarbejde med formanden, idag bliver alle ideer jordet. Hvis de bliver taget op, så er det kun, hvis de kan lade som om de ikke kommer fra os. Idag er lederne folk, man tager udefra, man kan ikke snakke med dem. Direktørerne vil have kæft trit og retning idag. På Poul Agnar kom den gamle direktør ned og kiggede, og talte med os. Vi havde juletræ på fabrikken, det er der ikke idag. Vi fik dog genindført fastelavnsfesten, men først efter pres fra tillidsfolkene. Fabrikkerne er blevet større, man har ikke så meget med hinanden at gøre. Men man står trods alt ikke så meget i træk idag, der er ikke så meget med is. Men det er blevet vanskeligere at snakke sammen, der er meget støj og man står langt fra hinanden. Men det er også forbudt: 'Her skal ikke snakkes'."

Fortællingen var på en gang let og intens. I det forløbsreferat, som en af eksperterne, Niels Warring, har udarbejdet, giver han den følgende kommentar med: "Det var et meget levende og spændende indblik i erfaringerne fra arbejdslivet. Det var i virkeligheden nok en af de mest vellykkede seancer i forskningsværkstedet - det gav os udefra kommende et grundlag for at kunne 'være med', og det var samtidig imponerende at opleve, hvordan der er energi blandt pigerne, når der skal fortælles."

(c) "Hvem laver hvad i Fisken"

Ideen med dette punkt var, at alle deltagerne i forskningsværkstedet i fællesskab skulle danne sig et overblik over arbejdsfunktioner i fiskeindustrien idag. Udgangspunktet var de ufaglærte arbejderes forskellige funktioner og arbejdsopgaver, men perspektivet skulle udvides til alle væsentlige arbejdsfunktioner, fordi "fremtidens fiskeriarbejder" netop ikke blot skal forstås som en lidt mere all round-kvalificeret (ufaglært) arbejder. På den anden side var det ikke hensigten, at det aktuelle øjebliksbillede af arbejdet i fiskeindustrien skulle tegne fremtidsbilledet af, hvad en fiskeriarbejder skal (kunne) lave. Et sådant øjebliksbillede er nødvendigvis et kritisk billede, der skal stå i spænd med det utopiske billede af "fremtidens fiskeriarbejder". Oversigten kunne for så vidt godt være lavet i forvejen og så evt være blevet suppleret på stedet, men vi valgte den kollektive udarbejdelse i situationen, fordi det på en anden måde ville muliggøre, dels at arbejdernes egen refleksion over deres situation fik en stærkere betydning, og dels at et konkret samspil mellem arbejdernes og eksperternes viden kunne begynde at udfolde sig. "Prisen" for dette vil nødvendigvis være, at det tager længere tid, men det er en "pris", som forskningsværkstedet ikke blot er parat til at betale, men som er en integreret del af dets ide. Opregningen af arbejdsfunktioner blev således også indlejret i konkrete beskrivelser af sociale og tekniske arbejds erfaringer, der bidrog til at gøre en arbejds hverdag i Fisken nærværende. Af gode grunde gjaldt det først og fremmest for den ufaglærte kvindes arbejds hverdag. På vægviserne noteredes primært arbejdsfunktionerne. Følgende billede tegnede sig:

Ufaglærte:

- Pakker (pakker i kasser, pakker blokke (skæremaskine)) - fileterer/håndskæring (mænd og kvinder) - fileterer/maskine: putter enkeltfisk i maskinen/renskærer (som regel er det en mand, der nakker fisken. En pige sender den ind i maskinen, sorterer dårlige fra) - lægger fisk på båndfryseren - passer trio-maskine

- panerer (fem forskellige funktioner, roterer) - udbener: skærer en rille i fisken (kvindearbejde) - passer torske- og rødspætte-maskinen, putter fisken på, kontrollerer (kun piger ved rødspætte-maskinen) - vejer af til færdigretter - glacerer - kassevask, tømme lastbil, truckkørsel, oppassere: mænd (der bevæger sig) - passe fryser - kontrollerer - chauffører - formand: tager tid, skriver ned hvad der er produceret, fordeler og omfordeler arbejdet - alt-mulig-mænd - kantinepersonale - rengøring (speciel gruppe) - havnearbejdere - fiskere.

Faglærte:

Smede, elektrikere reparerer og vedligeholder maskineri, plus lidt udviklingsarbejde - malere. "Det er mænd, der bevæger sig".

Andre:

Laboranter tager kvalitetsprøver, kontrollerer hygiejnen - salgskonsulenter - bogholder - fiskeriteknologer (er ikke i fabrikken, men i andre, f.eks. offentlige institutioner, f.eks. DTU) - fiskerikøkonomer (f.eks. AUC): driftsledelse, maskinudvikling - produktudvikling (også laboranter) - indkøbschef - konsulentfirmaer, der rådgiver fiskeindustrien (ang. teknologi, arbejdsorganisering, økonomi) - maskinproducenter (fungerer også som reparatører) - fiskerikontrollen (statslig i Danmark, EU-regler) - levnedsmiddelkontrollen - arbejdstilsynet - eksternt miljø - certificering - engrosvirksomheder - fiskeopkøbere - fiskehandlere (køber oftest direkte på auktionen) - fiskebiler - (der mangler køledisk med friskfisk i supermarkeder!) - uddannelsesfolk: på stedet, kurser, AMU-kurser.

(4) "Fremtidens fiskeriarbejder - ud fra utopien"

I eftermiddagens arbejde skulle værkstedsdeltagerne skitsere et eller flere utopiske billeder af "fremtidens fiskeriarbejder". De utopiske udkast skulle orientere sig efter Industri og Lykke-utopien, men ikke nødvendigvis "holde sig til den". Vi havde delt arbejdet op i to skridt. Først stillede vi spørgsmålet: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvem er hun?" (hvis hun da - kun - er en kvinde). Og derefter skulle man gå videre med spørgsmålet: "Hvad skal hun kunne og vide?". Med denne opdeling ville vi prøve at forhindre, at forestillingen om "fremtidens fiskeriarbejder" alt for hurtigt og ensidigt blev dannet alene ud fra et arbejds(-funktions)perspektiv, men at det derimod var livssammenhængen, der udgjorde horisonten. En ensidighed her ville også få konsekvenser for den følgende omgang med spørgsmålet om den fremtidige uddannelse som fiskeriarbejder. Et blik på eftermiddagens arbejde anskueliggør problemstillingen: Et billede af

fiskeriarbejderen, der alene blev tegnet ud fra hendes arbejdsfunktioner idag, ville ikke blot være ensidigt, fordi arbejdsfunktionerne er det, men i aller højeste grad også, fordi hele den dimension, der trådte frem gennem den kollektive fortælling ville være fraværende. Tilsvarende var det tanken, at eftermiddagens arbejde skulle tegne et mere omfattende billede af en fiskeriarbejders mulige fremtidige "liv og arbejde". Men før vi gik igang med arbejdet, fik alle værkstedsdeltagere til opgave at "lave og fremvise en husholdningsmaskine", alene med sig selv som materiale. Denne lille leg afsatte en let og munter stemning som udgangspunkt for det efterfølgende arbejde.

(5) "Fremtidens fiskeriarbejder - hvem er hun?"

Til dette punkt blev deltagerne opdelt i tre grupper: Arbejderne fra kooperativet (a), de kvindelige eksperter (b) og de mandlige eksperter (c). Grupperne blev opfordret til at tage udgangspunkt i spørgsmål som: "Hvilken slags liv og arbejde?", "Hvordan ser dagligdagen ud?", "Hvordan kommer hun ind i Fisken?", "Hvor længe bliver hun der?". Men iøvrigt kunne man selv bestemme, hvad man ville lægge vægt på, og hvordan man ville gå tilværks. Efter en halv times gruppearbejde skulle hver gruppe - med udgangspunkt i en vægavis - vise, hvad man var nået frem til.

(a) Arbejderne: fremtidens fiskeriarbejder

Man kommer ind i Fisken, fordi det er et spændende arbejde, varierende, med mere indflydelse og ansvar end idag. Fabrikkerne er ikke lukket af som idag, f.eks. er der samarbejde med BST, der skal kunne komme ind på virksomheden, uanset hvad. Det er også et arbejde, der indebærer mere uddannelse, man skal ikke kun skære fisk.

Arbejdet er på en anden måde en del af hverdagen, man kunne f.eks. forestille sig, at man startede i Fisken, men fik mere uddannelse, så man også kunne have andre perspektiver, f.eks. komme ind i noget med salg eller laborantarbejde. Men man skal stadig bevare benene på jorden.

Men perspektivet er ikke først og fremmest, at man kommer ind i Fisken for at bevæge sig videre til noget andet. Arbejdspladsen er så god og rummelig, at man har lyst til at blive der. Samtidig er det man lærer noget, man også kan bruge andre steder. Der kunne være et "uddannelsesrum" i tilknytning til fabrikken.

Fremtidens fiskeriarbejdere er ikke kun kvinder. Forholdet mellem familie og arbejde er åbent, familien skal ikke luskes ind ad bagdøren, men kunne komme og besøge en.

Det er et godt arbejde, der ikke kun drejer sig om en "kæmpeløn", også accept fra baglandet er vigtig. Men en rimelig løn gør også tilfreds.

Ved at kunne lære mange ting får man også mulighed for at gå en anden vej. Der skal også være mulighed for anden uddannelse end det, der lige er knyttet til Fisken. Det kunne f.eks. være blomsterbinding. Der skal være mulighed for orlov eller sabbat, for at prøve noget andet - med sikkerhed for at man kan få sit job igen. Ellers tør man aldrig prøve noget. Tryghed i ansættelsen er afgørende, fast løn, der skal ingen hjemsendelser være. Men egentlig er det jo også "dejligt at få en fridag engang imellem" - til at gøre rent (så man ikke skal gøre rent i weekenden) eller læse en god bog. Det skal der være mulighed for, så man ikke er nødt til at lyve og have dårlig samvittighed.

På arbejdspladsen må der ikke være støj, kulde, træk. Det påvirker ens familieliv: man har hovedpine, når man kommer hjem. Det kunne være godt med en fysioterapeut eller et aerobic-bånd, så man får bevæget sig på en anden måde. Det er vigtigt, at man kommer væk fra pladsen, hvor man står og arbejder.

(b) De kvindelige eksperter: fremtidens fiskeriarbejder

I udgangspunktet er fremtidens fiskeriarbejder en kvinde. På sigt skal der være lige mange mænd og kvinder, men uden de traditionelle hierarkier.

Hun skal have en høj produktviden. Hverdagslivets rytmer skal indpasses i arbejdet. En viden fra dagligdagen, husholdningen skal blive en kvalifikation i arbejdet.

Fremtidens fiskefabrik er et åbent sted, hvor man kan komme ind uden særlige forudsætninger, men have mulighed for senere at udvikle sig. Man skal kunne gå ud af Fisken og fortsætte andre steder ("almene kvalifikationer"). Man skal kunne udnytte sine almene kvalifikationer i arbejdet. Arbejdet skal organiseres på en anden måde, så det gør det muligt, at man kan gå ind på forskellige niveauer eller steder. Der må ikke ske en fastlåsning i bestemte roller.

Der skal tages højde for, at man har forskellige behov og interesser i forskellige livsfaser. Fremtidens fiskeriarbejder er ikke kun én type kvinde, men mange forskellige kvinder.

(c) De mandlige eksperter: fremtidens fiskeriarbejder

I fremtidens fiskeriarbejde er den håndværksmæssige dimension bevaret, men det foregår hurtigt. Hurtig filetering og rejepilning forsvinder, men kundskaben bevares. Fremtidens fiskeri-

arbejder: hun kender fisken, har "materialekendskab", hun har en økologiforståelse af fiskens situation, og konsumtion og forbrug er en del af arbejdet.

Rekrutteringen til fiskeindustrien finder sted gennem en ungdomsuddannelse - plus efteruddannelse. Fiskeindustrien er et sted man går ind - men ikke bare "ind ad døren" (sådan som det er tilfældet idag). Den får høj status - og kan medvirke til at løfte kvindearbejde i status.

Der er en generationsforskel: Dem der er kommet ind som i 60'erne risikerer at blive rationaliseret væk, hvis de ikke omskoles. De skal efteruddannes. For de unge vil der være tale om, at man kommer ind over en faglig uddannelse, noget der mere ligner andre industribrancher idag. - Iøvrigt er fiskeindustrien vigende i lokalsamfundene.

Der vil være tale om job man kan vokse i - og også vokse fra. Man er skrapere i forhold til processer, som også kan bruges i andre former for fødevarerproduktion.

Der stilles nye krav: Hvad skal man kunne for at indgå i en demokratisk arbejdsplads?

Hvis fiskeindustriarbejderen kommer til at ligne en Danfos-arbejder, er det et fremskridt: "Danfisk"-arbejderen. Perspektivet er en faglært arbejder med stolthed på sit felt. Det imødekommer også "døtrenes" ønsker om udfordring.

(6) "Fremtidens fiskeriarbejder - hvad skal hun vide og kunne?"

Dette var det sidste punkt i dagens arbejde. Værkstedsdeltagerne deltes i tre grupper, der hver især skulle prøve at besvare spørgsmålet i forhold til en af de erfaringsdimensioner, der var blevet lagt frem i forbindelse med præsentationen af Industri og Lykke-utopien først på dagen. Hver gruppe skulle blande arbejdere og eksperter. Grupperne fik følgende sammensætning: "Produkter/Produktudvikling": Eva, Kirsten, Niels, Randi, Rigmor, Sylvia, Kurt (a). - "Demokratisk virksomhed": Henning, Gestur, Susanne, Lone, Annette, Birger (b). - "Rytmer og behov (arbejds miljø)": Poul, Helle M, Bodil, Helle P, Susanne, Peter.

Der var tre kvarter til gruppearbejdet. Efter kaffe og kage præsenterede grupperne deres ideer, og i tilknytning hertil blev hvert gruppeudkast udsat for "Djævelens Advokat", dvs en "kærlig kritik", hvor de øvrige værkstedsdeltagere (og evt også gruppedeltagerne selv) med udgangspunkt i spørgsmålet: "Kan I se jer selv i dette udkast?" stiller spørgsmål og eventuelt kommer med forbedrings- eller suppleringsforslag til de fremlagte ideer.

(a) "Produkter og produktudvikling"

Gruppen præsenterede følgende ideer og overvejelser:

- Viden om ernæring, hvad er der i fedtstoffer o. lign.; hvilke sundhedskrav stilles, viden om risiko. - Generel viden om kvalitet. - Hvor kommer fisken fra, gælder for råvarer m.v. i det hele taget. - Hvilke tilsætningsstoffer bruges f.eks. i rasp? - Man skal kende til fiskernes fangstmetoder. - Man skal kunne se om en fisk er frisk (røde gæller). - Man må have følsomhed over for produktet. Den skal man have i fingrene. - Når man holder en fisk i halen, skal den holde sig stiv. - Skal man, kan man kende sin maskine? Måske! - Nogle små maskiner kan måske bruges med følsomhed. Næppe muligt med store maskiner. - Man skal kende sine forbrugere. - I Esbjerg skal man ikke lave gummifrikadeller (men andre steder vil man netop have dem i den retning) - Med henblik på salg: kunne fortælle om varen/reklame til de kunder, vi kender. - Vigtigt at kende andre miljøers omgang med madprodukter/fisk. Andre kulturer, studierejser. - Man skal have en viden om produktets betydning for miljøet. Produkter, der kommer fra "eget miljø" er af økologisk højere kvalitet. - Indsigt i opbevaringsmetoder, holdbarhed. Kundskab om f.eks. frysning og andre opbevaringsmetoder, bakterieflora m.m. - Smagen! Den gode smag: individuel, men også: "man ved det godt". Betydningen af lugt, udseende. - Respekt for forskellige folks traditioner. - Vilje til at prøve noget nyt. - I forhold til børn skal fisken måske bruges sammen med noget andet, f.eks. spaghetti. - Vigtigt også at have viden om betydningen af stedet og situationen, hvor man spiser. - Økonomien i produkterne: forbrugeren må være oplyst om produktionsmåden.

"Djævelens advokat":

- Man skal vide noget om markedets karakter, dets "mekanismer". - Kendskab til emballage. - Teknik-kendskab. - Kendskab til miljøkrav (lovgivning). - Vi skal lære at gøre erfaringer med prøvespsininger bredt tilgængelige. - Betydningen af produktets udseende, æstetik. - Viden om forskellige fiskearter og deres muligheder.

(b) "Demokratisk virksomhed"

Gruppen præsenterede følgende ideer og overvejelser:

- Det er nødvendigt at have indblik i alle funktioner. - Også indblik i funktioner uden for arbejdspladsen. Demokrati på arbejdspladsen forudsætter kontrol over betingelserne, man skal derfor også have kendskab til branchens ydre betingelser (marked, økonomi, teknik, økologi..). - Man skal kunne organisere. Særligt når man er mange. - Afstanden til specialister må ikke være så stor som nu. Det kræver på den anden side også, at specialisterne

har erfaringer med arbejdet. - Vi skal kunne bruge specialisterne. "Ikke købe glasperler". Man skal vide, hvad man selv skal gøre, og hvor eksperten kommer ind (eks: lave regnskab, føre kassebog). - Forholdet mellem "husholdningsøkonomi" og "millioner". - I forholdet til eksperter er det vigtigt, at man prøver sig frem og ikke straks engagerer en revisor (:eksempel som en af eksperterne lagde frem fra sin egen erfaring med at administrere forskningsprojekter), ellers lærer man det ikke selv. - Kunne sprog, f.eks. med henblik på erfaringsudveksling med arbejdere i andre lande. - Det demokratiske kan ikke kun være indendøre. - En demokratisk virksomhed indebærer også solidaritet med andre. Man må ikke identificere sig blindt med virksomheden. Det kunne f.eks. gælde i forhold til de ansatte i rengøringskompagniet. "Men vi skal jo ikke have ansatte til at gøre rent. Det er en del af arbejdet." - Man skal have selvtillid: kunne dupere raket! - Nødvendigt at sikre sig procedurer til løsning af konflikter og til at træffe beslutninger. - At kunne tage konflikter. Det er svært, når man er kollektivt forpligtet, tæt sammen. - Man skal akceptere en arbejdsdeling, samtidig med at man har ansvar for det hele. - Anerkende og bruge, "hvis en er skidedygtig til noget." - Men det er vigtigt det første år, at vi allesammen får samme uddannelse. - Man kan ikke lave formler for arbejdsdeling osv. - Et kollektivt perspektiv: at gøre noget forskelligt på en måde, så man er forpligtet i forhold til hinanden. - Kunne vurdere ressourcer i gruppen, tage stilling til arbejdsdeling. - Man skal kende sig selv, hvad man er god og dårlig til. - Men samtidig: udvikle ressourcer. - Man skal kunne samarbejde. - man skal ville. - Kunne handle, "optræde" i offentligheden/lokalsamfundet. Det kan være vidt forskellige ting: at henvende sig til en børnehave, det er ikke et rollespil; at henvende sig til myndigheder: rollespil. - Give sig selv udfordringer man kan lære af. - Afgørende er målbevidsthed, identifikation med projektet - vigtigt når man henvender sig.

"Djævelens advokat":

- "Hvis alle er skidedygtige til noget" er vel alternativet til "Hvis en er skidedygtig til noget". - Der vil vel altid være et uformelt hierarki. Hvordan opretholder man målsætningerne, når virkeligheden er sådan? Holde i snor! - Man skal udnytte det uformelle hierarki. - Omformulere hierarki til forskellige forcer. - man skal også kunne tackle den modstand, der kommer i et samfund som vores. Kunne klare skuffelser uden at give op. - Mangler selvtilliden, må den komme med støtte fra andre. - Stopper demokratiet ved fabriksporten? - Hvad med dem, der ikke vil? - Hvordan tackles fyringer, folk der ikke passer ind?

(c) "Rytmer og behov (arbejdsmiljø)"

Gruppen præsenterede følgende ideer og overvejelser:

- Parathed til forandring. - Almene kvalifikationer. - Alle skal have del i både ringe og gode opgaver. - Tryghed er en afgørende forudsætning. - Alsidighed. - "Kropsbevidsthed" - Der skal tages udgangspunkt i den enkeltes kvalifikationer. - vi skal i hvert fald ikke have "kanindræberkurser". - Miljøviden, økologisk bevidsthed. - Samarbejde. - Psykologi: ansvar, selvdisciplin. - Vigtigheden af at der er plads til at synge, til "sjove ting".

"Djævelens advokat":

Betyder vægten på "rytmer", at alt "gentaget" skal afskaffes? - Rytmebegrebet er anderledes. Indebærer et samspil også med andre, med omgivelserne, kan også rumme "gentagelser". - Kan rytme være fremmedbestemt? - Er f.eks. det at rense rødspætter nødvendigvis en ringe opgave? Det kan også "swinge"! - Kollektiv rytme: forstærker rytmen, gør arbejdet til en leg. - Men kollektivet kan også blive en indpisker i dårlig forstand. Kollektivet synger én og kun én sang! - Udgangspunktet ikke kun den enkeltes kvalifikationer, men også lyst. - Individuel rytme, plads til svingninger: "man kan være længe om at komme igang nogen dage." - Hvor er livsfaserne henne? - Viden om samarbejde og psykologi kan også blive måder man undertrykker sig selv på. - Samarbejde betyder ikke, at man altid taler pænt til hinanden, men også at man bliver gal. - Parathed til forandring står over for behovet for kontinuitet. - "Det svære er ikke at tilegne sig alle disse kvalifikationer, men at gøre det, når man får 100 kr i timen."

(7) Fælles middag og "kulturelt arrangement"

Om aftenen var der fælles middag i "Dyndspringeren". Efter middagen så vi en video af det pressemøde, som blev afholdt i begyndelsen af september måned, og hvor eksperimentet første gang blev præsenteret for offentligheden. Bagefter fortalte forskerne - med udgangspunkt i en plancheudstilling, der stammer tilbage fra Industri og Lykke-projektets start i 1989 - om en af de centrale inspirationer for projektet, nemlig Lucas Aerospace-arbejdernes plan for en omlægning af produktionen på deres virksomhed. Planen blev udviklet i sidste halvdel af 1970'erne som et usædvanligt modtræk over for en trussel om omfattende indskrænkning af produktionen og massefyringer. Planen brød med traditionelle former for produktudvikling ved at lægge arbejderne ideer og ønsker til en socialt nyttig produktion til grund for forslagene til en omstrukturering af virksomhedens aktivitet. Planen blev ikke virkeliggjort, men havde betydelig indflydelse

på diskussionen om den industrielle produktions fremtidsmuligheder, og som sagt har dens ide om "socialt nyttig produktion" været en inspiration for Industri og Lykke-projektet.

Anden dag

Programmet for værkstedets anden dag havde følgende overskrifter:

- 8.00 - 9.00: Morgenkaffe, program, oplæsning (8)
- 9.00 - 9.30: "Hvornår har jeg virkelig lært noget?" (9)
- 9.30 - 9.45: Pause
- 9.45 - 12.00: "Fiskeriarbejderuddannelse idag. Hvem får hvilken uddannelse idag - et kritisk overblik" (10)
- 12.00 - 13.00: Frokost
- 13.00 - 14.45: "En fremtidig fiskeriarbejderuddannelse. Uddannelsesperspektiver for Industri og Lykke" (11)
- 14.45 - 15.00: Evaluering af værkstedet, afsked og aftaler (12)

(8) Morgenkaffe, program, oplæsning

Dagen startede med fælles morgenmad (starttidspunktet var en time tidligere end første dag), hvorefter forskerne gennemgik programmet, der nu skulle sætte fokus på uddannelsesspørgsmålet. Til sidst var der oplæsning, der bestod af en buket små digte af Ivan Malinovski og Halfdan Rasmussen (jf bilag 2).

(9) "Hvornår har jeg virkelig lært noget?"

Som indgang til arbejdet med uddannelse valgte vi at stille et mere alment spørgsmål om læring - som en kritisk reminder til det efterfølgende arbejde om, at uddannelse og læring ikke uden videre er det samme. Værkstedsdeltagerne blev delt i to grupper: arbejderne (a) og eksperterne (b).

(a) Arbejderne: "Hvornår har jeg virkelig lært noget"

- Da jeg blev valgt til tillidsrepræsentant. Det skulle jeg aldrig have gjort. Det kostede det gode i mit job og til sidst også jobbet. - Når man er ude i tovene lærer man om venskab, f.eks. ved skilsmisser. - Man skal ikke gå på harejagt og stange ål samtidig. En erfaring fra hjemmet: Det går galt, når man gør to ting samtidig. - Da jeg blev valgt som sikkerhedsrepræsentant

og kastet ud i det. - Hvis man er på kursus, ved man først senere, hvad der er "gået ind". Man skal have tid til at fordøje! - Ved en 8. - 9. klasses prøve opdagede jeg, at jeg kunne tingene. Jeg blev stolt af en god karakter. Bevidst om at det er det, man vil. Man gør mere ud af det, hvis man skal bruge det til noget. - I de første måneder her har vi lært, at man skal ikke regne med mundtlige udsagn i pengesager. Ting fortolkes forskelligt. Man skal gardere sig ekstra. (Eksempel med problemer i forbindelse med Industri og Lykke-eksperimentets opstart.) - Hvis man har været meget syg eller ved at miste nogen lærer man at værdsætte livet. - Jeg tog en sag op med en formand, der snakkede surt til os. Og det hjalp. men vi skulle tage det op med jævne mellemrum. - Man lærer af sine fejl. - Da vi startede her, var der mange praktiske ting, vi skulle ordne. Det lærer man af, man lærer at overgå sine egne grænser, f.eks. at bruge højtryksrenser og bore med boremaskine. - Når det er nødvendigt, må man overgå sine grænser. - Man lærer, at "venner" falder fra, da de ikke mere havde pengeinteresser i arbejdsfællesskabet (eksempel i forbindelse med opløsning af et firma).

(b) Eksperterne: "Hvornår har jeg virkelig lært noget"

- Man lærer, når man virkelig har et behov. "Parathed" er uafhængig af pædagogik. - Man lærer ofte, når man ikke regner med det, når man er "modtagelig". - Når man tør se, hvad man ikke ved eller kan. - Når man har et engagement på forhånd. - Jeg har lært noget de få gange, hvor jeg havde en lærer, der brændte for noget. - Lærerens respekt og forventninger er af stor betydning. - Man lærer ikke altid, når det er "underholdende", umiddelbart fængende. - Undervisningssituationer er ofte (kun) igangsættende; det man lærer, udvikler sig senere. - Når man tager ansvaret på sig. - Man lærer heller ikke bare alene. En engageret social sammenhæng er afgørende. - Læring er ikke begrænset til undervisningssituationer. - Man lærer også helt grundlæggende ved at efterligne andre. - Man lærer gennem brug og øvelse. - Ofte også gennem frustrationer og anstrengelse. - Gennem en form for praksis. - Projektarbejde kan være en produktiv form. - Man lærer heller ikke bare ved at tage noget ind, men ved at gøre det selv, og når man skal give det videre til andre. - Man lærer, når man har en parathed, der ikke er konkret defineret i forhold til et bestemt stof eller spørgsmål, f.eks. i forbindelse med konflikter og problemer. - Ved skilsmisser. - Er den, der er blevet skilt mange gange, den der har lært mest, eller den der ingenting har lært? - Man lærer i forbindelse med konflikter i arbejdet. - Det er ofte bundet til bestemte livsfaser med særlige lærebetingelser

(f.eks. "kvinder over 40"). - Læring har forskellige rytmer - når der ikke er en brugstvang.

(10) "Fiskeriarbejderuddannelse idag. Hvem får hvilken uddannelse idag - et kritisk overblik"

Resten af formiddagen var helliget et kritisk overblik over uddannelsesmuligheder idag. Der var fem punkter, hvor de første fire havde form af oplæg fra nogle af eksperterne. Først fortalte Gestur Gudmundsson om situationen på Island (a). Derefter redegjorde Sussi Handberg for den norske fiskeriarbejderuddannelse (b), og efterfølgende fortalte hun om KRAM-projektet på Rahbæk Fisk (c). Ekspertoplæggene blev rundet af med et oplæg af Poul Hansen om SIDs fremtidsforestillinger om erhvervsuddannelsespolitik (d). Som det sidste punkt blev der i fællesskab tegnet et billede af, "hvem der får hvilken uddannelse idag i Fisken herhjemme" (e).

(a) "Fiskeindustri og fiskeriarbejderuddannelse på Island"

På Island er der ikke en skarp adskillelse mellem fiskeindustri og fiskeri. Det bedrives ofte af samme firma, i lokalsamfundene. Som erhvervssektor har den samme størrelse som i Danmark - men på Island er der kun 200.000 indbyggere. Der er dog flere årsværk i den danske fiskeindustri: vi køber mere fisk udefra, satser mere på færdigretter. På Island: 50 fiskebyer langs kysten. 10 - 15 ret store virksomheder med et par trawlere, en kutter, en fabrik med 200 - 300 ansatte.

Længe var der kun uddannelse for skippere og maskinmestre. En livscyklus for mænd: først fiskeindustri (hvor man startede som barn; tidligere: som 11 - 12 årig; idag: som 15 årig), fra 20 til 40 år: ude at fiske, derefter på fabrik igen. Kvinderne havde ikke denne vekslen. Udgangspunkt i familien, sæsonarbejde i fiskeindustrien. Først i 70'erne tale om heltidsarbejde, dog med mange hjemsendelser.

Der blev aldrig snakket uddannelse for fiskere: Det lærer man ved at fiske! (med sin fader fra man var lille). Fiskerne: faglig stolthed, det kan man se i biografier, hvor de fortæller, hvordan de har lært en masse. Fiskeindustrien kendetegnet af en anden ideologi: Det kan alle og enhver gøre. Industrien var et felt for kvinder, plus et arbejdsmarked for løsarbejdere (f.eks. gymnasiaster om sommeren).

Fra 1970: mere kontinuerlige leverancer, nu et job på linje med andre, ikke blot noget man kan tage ind imellem. 3-årig ud-

dannelse etableret (ligner lidt de danske skrinlagte EFG-planer), rekrutterede formænd. Mange tog videre til Norge, uddannede sig videre, blev direktører.

Industrialiseringen af arbejdet kom også til udtryk i uddannelsen af ny type ledere, der stod for: samlebåndsarbejde, tidsstudier, tempoopskriving. Protester fra kvinderne. Uddannelsen kom derfor i krise. Konsulenter uden for virksomhederne kom til at spille en større rolle.

Nu: reorganisering af uddannelsen. For tre år siden: rapporter om erhvervsuddannelse. Pegede på brug for forbedringer, mangelen på teknikere m.v. Men: angiveligt intet behov for uddannelse for arbejderne. Afspejler rapportens metode: man ringede til 10 direktører og spurgte, hvad de havde brug for.

Kvinderne er flygtet fra fiskeindustrien siden 70'erne. Ikke attraktivt længere (hellere bank, hospital). I stedet er man begyndt at rekruttere udlændinge fra Australien, New Zealand (kvinder på "eventyrrejser" i forårssæsonen med de lange arbejdstider). Islandske kvinder flygter til Danmark til fiskeindustrien: hellere arbejde 8 timer her end 14 på Island. Arbejdsministeriet har forsøgt at presse folk ind i fiskeindustrien for at undgå, at "landet bliver fyldt med udlændinge". Paradoks: mange havde faktisk søgt ind i fiskeindustrien (arbejdsopgaver: f.eks. udbening, fjerne orm). Men arbejdsgiverne vil ikke have mænd: de er ikke hurtige nok. (En direktør efterlyser derfor kursus til at afhjælpe det.)

Tidligere var der nogle kurser. At gå på dem kunne give lønforhøjelse, men man lærte ikke noget (f.eks. hygiejne). F.eks. reaktion på kvalitetskurser: "Vi har ikke lært noget nyt". (Det viser de "gratis-kvalifikationer", der var).

Håndskæring: et mandejob. Man er gået delvist tilbage til håndskæring, derved udnyttes fisken bedre.

Mange kan ikke lære rensning og udbening, derfor kurser nu. Der kommer også nye kvalitetskurser.

Der er stadig modstand mod at have for meget uddannelse. Fisken skal være et sted, man kan komme ind uden videre, uden adgangs-krav. Tilsvarende gælder for fiskere. Kvinder vil i højere grad gerne have kurser og videreuddannelse.

(b) "Den norske fiskeriarbejderuddannelse"

Baggrund.

I Norge er kvinder og mænd organiseret samme sted.

Man har tidligt erkendt, at fiskeindustrien skal udvikle sig. Udgangspunktet var en struktur i lokalsamfundet, hvor manden var

på søen og kvinden klarede alt det derhjemme, bl.a. at forarbejde fisken.

Med den egentlige industrialisering: voksende brug for arbejdskraft.

Fiskeindustriens udvikling skal ses i forhold til lokalsamfundet, daginstitutioner m.v. udviklet i tæt forbindelse med fiskefabriken.

I starten af 80'erne blev der taget initiativ til en egentlig fiskeriarbejderuddannelse; aktive: arbejdsgiverne, lønmodtagerne, kommunerne. Fra 1989 eksisterer der en lærlingeuddannelse

Uddannelsen.

Det er en 3-årig uddannelse, hvor man evt kan gå videre til uddannelse som fiskeriteknolog.

Den har en praksisdel og en teoridel.

Praksisdelen omfatter et grundkursus på 50 uger, der ligger i den første halvdel af de tre år, og en fordybning på 37 uger, der ligger i sidste halvdel.

Grundkurset omfatter bl.a.: kvalitetsbedømmelse af råstoffer; hvordan behandler man råstoffet; produktionsteknik; sikkerhed; pakning; transport; kvalitetssikring; vedligeholdelse af maskinerne.

Man vælger hvilken fordybning, man vil gå videre med, afhængigt af den virksomhed, man er på. Man aftaler, hvad virksomheden kan dække ind. Lærlingene kan komme rundt på virksomheder og får desuden noget på skolerne, herunder opstartkursus. Fordybningen indebærer, at man skal være på arbejde, men der er ingen bestemte krav.

Teoridelen omfatter følgende elementer: Mikrobiologi: 76 timer. Sundhed, arbejdsmiljø: 76 timer. Produktionslære: 114 timer. Bedriftslære: 76 timer. Biologi: 76 timer. Fysik, kemi: 76 timer. Data, teknologi: 76 timer. Almene fag: 400 timer

Teoridelen foregår på skole. Kurser er lagt ud decentralt som tilbud.

Uddannelsen afsluttes med et fagbrev (= et svendebrev), med 38 timers forberedelse.

Hvis man har minimum 2 års praktisk erfaring, kan man søge om at få godskrevet praksisdelen, derefter tage teoridelen som § 20 uddannelse.

20 % af kvinderne er i gang med at tage uddannelsen. Mændene er mere træge (i hvert fald på Lofoten!). Kvinder er blevet formænd og kvalitetsledere. Uddannelsen giver nye karrieremuligheder: Man har fået en uddannelse til det, man har lyst til, og kan måske få indflydelse på produktudviklingen.

Hvordan er det gået med dem, der har taget fagbrev: Ca lige mange mænd og kvinder. De giver udtryk for tilfredshed: de forstår bedre det, der sker i virksomheden. Nogle af kvinderne er blevet kvalitetsledere. Formændene er stadig mænd. Dem der har fået fagbrev får højere løn (4 kr), men flertallet kommer tilbage til det samme arbejde!

(c) "KRAM-projektet på Rahbæk Fisk"

Inspirationen til forsøget på Rahbæk Fisk kom fra Nordnorge. Men der blev her lagt vægt på inddragelse af miljøspørgsmålet. I den norske sammenhæng var det udvalgte kvinder, der deltog, her skulle det omfatte samtlige medarbejdere. Det imødekom et ønske fra medarbejderne på Rahbæk om mere uddannelse og om at få lov til at bruge sine kvalifikationer. På Rahbæk er der tale om en industriel produktion, koncentreret om færdigretter, primært til eksport.

Uddannelsesforsøget har haft følgende opbygning:

Medarbejderne er blevet opdelt i grupper på tre, således at 12 på skift har været af sted på kursus, indtil alle har været igennem. Først er man 2 uger på AMU. En uge arbejder man med at opstille mål for forbedring af arbejdet i henseende til 1) arbejdsmiljø, 2) ydre miljø, 3) kvalitet, 4) produktet. Den anden uge arbejder man med at opstille en stofkredsløbsbetragtning på arbejdet. I begge uger tastes resultaterne ind på edb. De ligger på en diskette, som er arbejdernes egen, og som man tager med tilbage på arbejdspladsen. Tilbage på arbejdspladsen arbejder man i 4 uger med at lave arbejdsregistreringer ud fra de opstillede mål. Man har ialt 28 timer til registreringsarbejdet. Registreringerne tastes ind, idet der står computere til rådighed på arbejdspladsen, ligesom man iøvrigt også er koblet til AMU-centret. Efter de 4 ugers registreringer er der påny to uger på AMU. I den ene uge vurderes registreringerne, koblet sammen med, at man præsenteres for teori om kvalitetsvurdering. I den anden uge udarbejder man handleplaner til forbedringer af arbejdet. Alt i alt er det mundet ud i 100 handleplaner. Handleplanerne forelægges ledelsen til diskussion (1 formiddag er sat af). Sidste kursusdag vælger man en "tovholder", der indgår i en samlet "tovholdergruppe". De skal sørge for, at der bliver fulgt op på handleplanerne, dvs at handleplanerne "bliver sparket videre" til Sikkerhedsudvalg, Samarbejdsudvalg og tillidsrepræsentanter. Spørgsmålet om tekniske ændringer sorterer under SiU, mens organisatoriske og procesændringer såvel som aftaler om indhold i arbejdet først og fremmest sorterer under SU (og tillidsfolkene).

Det tog et år, før tovholdergruppen begyndte at fungere. Jo flere der havde været på kursus, jo større blev utilfredsheden med, at der ikke skete noget. Til sidst blev ledelsen indklaget for brud på samarbejdsaftalen. Resultatet idag er, at noget er ved at lykkes, mens andet er stødt på massiv modstand fra ledelsen.

I forhold til det ydre miljø har resultatet været store besparelser (f.eks. bruges der 40 % mindre vand og der er 20 % mindre affald). Virksomheden henter 50.000 kr hjem "på bundlinjen" hver uge.

Tillidsrepræsentanterne har bl.a. stillet krav om garanti for videreuddannelse, og om at overskuddet i et vist omfang skal kanaliseres ind i forbedring af "indholdet i arbejdet".

KRAM-projektet er blevet omstruktureret til plankursus inden for AMU-systemet. Det tog 2 1/2 år.

(d) "SIDs uddannelsespolitiske visioner"

Et overordnet mål er at der oprettes ungdomsuddannelser på alle overenskomstområder, og at der inden for voksenuddannelserne skal etableres muligheder, der gør at voksne kan nå samme mål som de unge. Unge og voksne skal stilles lige.

Perspektivet er et samspil mellem ungdomsuddannelser, voksenuddannelser og BFU (Betalt Frihed til Uddannelse).

Hvilke erhvervsuddannelser ønsker man sig? De skal have karakter af vekseluddannelser, og de skal give en række kompetencer: personlig, faglig, branchemæssig, samfundsmæssig kompetence. Sådan en kompetenceerhvervelse indeblærer bl.a.: personlig udvikling (f.eks. ikke lade sig udbytte, passe på hinanden, lære gennem hele livet), kunne arbejde selvstændigt, opnå samfundsmæssigt og teknologisk overblik. Man skal kunne se sammenhænge (have blik for historien, se sin uddannelse i sammenhæng). Resultatet er den fagkompetente arbejder, det selvårne menneske. Det skal være et perspektiv i uddannelsen, at den har konsekvenser for arbejdet, at den kan blive en del af at skabe et udviklende arbejde.

En sådan uddannelse skal praktisk organiseres inden for rammerne af et samspil mellem VUC, AMU, VEU. Men det er ikke nok at slå de stykkevisse og delte kurser sammen. De forskellige systemer skal udfordre hinanden.

Vilkårene for uddannelsespolitikken er, at fagforeninger og arbejdsgivere skal opnå enighed. Men fagbevægelsen skal være med til at sætte dagsordenen, man skal tage de positioner, der er til rådighed. Fagbevægelsens styrke er, at man kan være kollektivt konstruktive. I fagbevægelsens uddannelsesstrategi er det tillidsfolkene, der er krumtappen.

Endelig er det et vigtigt perspektiv, at der også sikres uddannelse til de arbejdsløse, bl.a. via initiativer fra de regionale arbejdsmarkedsråd, hvor uddannelseskonsulenterne typisk sidder.

(e) "Hvem får hvilken uddannelse idag i Fisken (herhjemme) "

Vi tog her udgangspunkt i den oversigt over arbejdsfunktioner i fiskeindustrien, der var blevet udarbejdet dagen i forvejen (jf ovenfor 3c). Da ekspertoplæggene med ledsagende diskussion havde taget længere tid end beregnet, blev punktet begrænset til alene at se på, hvilke uddannelse ufaglærte i Fisken har/får idag. Ufaglærtes arbejdsfunktioner: Hvilken uddannelse/oplæring er der til dem:

- Pakning: Ingen uddannelse, ingen oplæringstid. Nogen retter på en. Der er nogen, der aldrig lærer det. Klar til akkord efter 3 - 5 uger. - Håndskæring: Skærekurser (AMU 5 uger, findes ikke mere), dog ikke alle, også instruktion på stedet (kurser lagt på virksomheden). - Filetering med maskine: Ingen uddannelse. Lærer det af de andre og ved at gøre det. Man slår fingrene, hvis man ikke kan; (hygiejneuddannelse). - Nakning: indebærer egen rytme i arbejdet, derfor mandejob. - Udbening: Udbenerkursus engang (5 uger). Lære at skære så tyndt som muligt. Mere håndværk i, forskellige snit. Efter 5 uger skulle man være hurtig nok til akkord, ellers ud. Psykisk terror. Til sidst: tyrkiske arbejdere. Ud af vagten. - Triomaskine: Lære af de andre. I starten stod jeg ved siden af en. - Panering: samme historie. Når man har stået og kigget på dem, har man lært det. Man kunne det hurtigt, når man kom der til. - Veje af til færdigretter: Samme oplæring som ved maskinfiletering. - Glacering: Samme oplæring. - Diverse mandejob, truck, chauffør: Der findes erhvervsuddannelser i disse, men de bruges ikke af alle (AMU). - Rengøring: AMU-kurser (er en udskilt funktion. Dog: på Skagen-virksomhed gør de selv rent.) - Filetering: Hygiejnekursus. - Havnearbejdere: En stribe AMU-kurser. Enkelt langt uddannelsesforløb, almem-teknisk faglig erhvervsuddannelse. - Fiskere: Ungdomsuddannelse er afprøvet (Harboør). Man kan nå samme kvalifikation som voksen via AMU-kursus. - Formænd: Arbejdslederkursus. (Der mangler brug af uddannede arbejdsledere i fiskeindustrien.)

Hvad har en fiskeriarbejder i gruppen: Hygiejnekursus, edb-kursus, kvalitetsbevidsthedskursus, udbenerkursus.

Tidligere (i 80'erne) var der en diskussion om at etablere en faglært uddannelse inden for fiskeindustrien. Der var forslag om at knytte den til EFG. Perspektivet var at rekruttere formænd.

Det gik i sig selv igen. Papirerne findes. Forslag til tværgående uddannelse: Fra fisken til forarbejdning.

(11) "En fremtidig fiskeriarbejderuddannelse. Uddannelsesperspektiver for Industri og Lykke."

I dette sidste arbejdsskridt vendte vi tilbage til de tre grupper, der dagen før havde arbejdet i forhold til de tre udvalgte erfaringsdimensioner fra industri og Lykke-eksperimentet. Dagen før havde spørgsmålet lydt: "Fremtidens fiskeriarbejder - hvad skal hun vide og kunne?". Nu stillede vi spørgsmålet: "Hvordan skal hun lære det?". Der skulle altså nu skitseres forslag til uddannelsesaktiviteter inden for rammerne af eksperimentet, samtidig med at spørgsmålet i sin almene form fastholdt, at læring ikke kun er knyttet til formaliseret uddannelse.

For hver af de tre erfaringsdimensioner havde værkstedslederne sammenfattet nogle centrale punkter fra gårsdagens arbejde, som grupperne nu kunne tage udgangspunkt i. Inden man gik ud i grupper, blev der i plenum spurgt om, hvad man umiddelbart ville fremhæve fra formiddagens mange indspil: "Hvad tager vi med os i forhold til, hvordan vi skal opnå den ønskede viden?" Følgende punkter blev nævnt:

- Spørgsmålet om "det almene", hvad er det? - Vigtigheden af oplæringsformer, med hjælp.
- Den teknologiske kompetence.
- Miljøsidens skal opprioriteres, beskrive stofkredsløb.
- Omkring produktudvikling: finde andre produkter, andre slags fisk.
- Det tager tid, før noget sætter sig: Hvordan giver man tid i den måde, læreprocessen opbygges på?

Herefter var der ca. tre kvarters gruppearbejde og derefter præsentation og diskussion af gruppernes arbejde (a,b,c).

(a) "Produkter og produktudvikling"

Tyngdepunkter fra gårsdagens arbejde:

- Kende sine forbrugere.
- Kende andre miljøer og madkulturer.
- Kende hverdagslivets madsituation.
- Følsomhed over for råvarer og maskiner.

"Kende andre miljøer og madkulturer":

- Man skal lave opsøgende arbejde, f.eks. læse om brug af fisk i andre madkulturer.
- Invitere "fremmede", arrangere udstilling (forskellige slags fisk).
- Indvandrere i Esbjerg inddrages.

"Lære forbrugerne at kende":

- Kontakte dem. - Servere smagsprøver, med tilknyttet snak. - I supermarkeder, sportsklubber. - Kende områdets institutioner. - Det er nødvendigt at skelne mellem forskellige typer af forbrugere: private, institutioner m.v. - Bruge spørgeskemaer (forskellige til forskellige situationer). - Lave åbent hus, hvor man kan komme jævnligt. F.eks. en gang ugentligt med detailsalg el.lign. - Vi skal øve os i at præsentere vores ting, lave samtaler, lære at kommunikere, rollespil. - Man kunne møde op på institutioner eller i supermarkeder to og to. - Hvad skal vi kunne præsentere: Miljørigtig mad, socialt nyttige produkter, stofkredsløbs-undersøgelser (ud fra sådanne undersøgelser kan vi måske også se, hvad der er brug for om kemi, biologi osv). Selvsikkerhed når man går igang.

"Råvarefølsomhed":

- Opnås når man arbejder med den praktisk, f.eks. i køkkenet (f.eks. at dosere og bringe væde til frikadellerne). - Man kan blive hjulpet både teoretisk og praktisk (hvad sker der faktisk ved frysning, bakteriologi mv.) - Bred viden om fisken nødvendig. - Prøve sig frem med forskellige råvaretyper, fiskearter. Bruge erfaring fra dem, der har den i forvejen.

"Maskinel følsomhed":

- Opnås ved at bruge maskinen, gennem øvelse. Man kan lære at "kritisere maskinen": hvad volder den af skade. Eksempel: filetmaskinen kan ikke tage helt friske fisk. - Man ser smeden håndtere maskinen og lærer selv. Det vigtigste er at forstå det tekniske, som har betydning for forarbejdningen. - Vi kunne låne AMUs lokaler. De er udstyret med forskellige maskiner. - Ved at stå over for en maskine kan man måske ved at mærke, hvad der sker, "forstå" eller "føle" andre maskiner.

(b) "Demokratisk virksomhed"

Tyngdepunkter fra gårsdagens arbejde:

- Lære at bruge eksperter: vide hvad man selv skal gøre, spørgsmålet om arbejdsdeling, kendskab til ydre betingelser (eksempel: økonomi) - Kunne tage konflikter, beslutninger, omgås med hierarki. - Demokrati, solidaritet rækker ud over virksomheden.

"Brug af eksperter":

- Økonomi: kræver kurser. - Man bliver selvlært, efterhånden som man sidder med det, men det er vigtigt at have modspillere. - Ny viden opnås/opsøges i takt med udvidelse af aktiviteterne (f.eks. når vi skal begynde at sælge). Timingen vigtig. - Hjælp fra fysioterapeuter, BST i tilknytning til jobrotation (varighed,

f.eks.). Der skal være tid til at bearbejde erfaringer med f.eks. jobrotation, der er bl.a. individuelle forskelle fra dag til dag. - Brug for pausegymnastik, frisk luft. Skal man have pausegymnastik, er det ikke knyttet til de nuværende arbejdsforhold? Jo, men vi kan alligevel lære af f.eks. afspændingspædagoger, f.eks. også i forbindelse med overgangen fra arbejde til fritid, her kunne afslapning være vigtig. - Udvikling af viden i tilknytning til aktiviteterne. - Man kan også lære at bruge eksperter, hvis man selv optræder som ekspert over for andre (f.eks. i forbindelse med prøvespisninger). Bagefter skal man snakke om, hvad man har gjort, hvad der skete. Hvordan blev man selv mødt som "ekspert"? - Perspektivet: hvordan man stiller krav til eksperter. - Vigtig måde at lære på: gennem formidling til andre, øve sig i mindre grupper, og senere i offentligheden.

"Arbejdsdeling":

- Prøve forskellige former og processer. - Arbejde med at beskrive sine erfaringer, sin egen læreproces i forhold til det kooperative med henblik på erfaringsudveksling med andre (en af eksperterne: ideer, kontakter haves). - Arbejde med dette på månedsmøder, uddannelsesseminarer. - Diskutere erfaringer med eksterne kurser, ikke bare "evaluere" (eksempel: "Hånd om arbejdet"). - I løbet af det næste halve år finder vi ud af, hvad vi har brug for.

(c) "Rytmer og behov"

Tyngdepunkter fra gårsdagens arbejde:

- Spørgsmålet om kropsbevidsthed: sans for rytmer, individuelt/kollektivt. - Økologisk-samfundsmæssig bevidsthed - Parathed til forandring vs kontinuitet.

Temaerne ikke udskilt:

- Fleksibilitet nødvendig. - Noget læres på skole, men noget også uden for skolen. - Vekseluddannelse et centralt princip, herunder: uddanne personer på virksomheden, kan lære de andre. - Fastlæggelse af mål og metode vigtigt, men deltagerne skal selv tage stilling til metoder. - Man lærer både for sig selv og sammen med andre. - Man lærer ved at se hvad og hvordan andre gør. - Hvordan lærer man kropsbevidsthed: et udgangspunkt kunne være video, diskussion, prøve i praxis. - Vigtigheden af netværk. - Udvikle et fælles økologibegreb, der også omfatter: omsorgselement, følsomhed, "at det er sjovt". - Økologi skal være et perspektiv på alle temaer, eksempel: brug af porcellæn vs engangsservice.

(12) Evaluering af værkstedet, afsked og aftaler.

Til sidst foretog vi en kort evaluering af værkstedet ud fra "Blomsten". Ved at spørge til værkstedsarbejdet i relation til "Blomsten" stiller vi samtidig på en uhøjtidelig måde spørgsmålet: Har vi levet op til eller i hvert fald nærmet os de konkret-utopiske perspektiver, som ligger i vores utopi. Har vi "foregrebet" utopien i praksis? Evalueringen blev taget "blad for blad", selvfølgelig sådan, at nogen af bladene blev "oversat" til denne særlige situation.

"Socialt nyttige produkter?"

- Ja, der er noget at tage med hjem. - Kontakten til eksperterne hjalp os videre. - Men stolene var hårde og tunge at flytte rundt med!

"Rytmer og behov?"

- Lidt for meget til hovedet på en gang. - Der manglede kage idag. - Det har været for stillesiddende. - Jeg mangler et bord at læne mig op ad (kun i gruppearbejdet sad man ved borde, resten af tiden i en halvkreds over for vægviserne).

"Arbejdet planlagt i fællesskab?"

- Forskerne har planlagt programmet. - Der har været et tilpas forhold mellem styring og selvbestemmelse.

"Arbejde og uddannelse hænger sammen?"

- Dialog og erfaring blev koblet. Det vi havde oplevet blev taget med af de andre.

"Balance mellem den enkelte og fællesskabet?"

- Ingen enkeltpersoner har domineret. Det er rart. - Ingen åndskapitalister. - Forkert at det kun var forskerne, der præsenterede gruppernes arbejde. - Det er godt, at der skrives ned på vægviserne.

"Ny samfundsmæssig fornuft?"

- Der har været et godt samarbejde, en god stemning.

Et vigtigt sigte med forskningsværkstedet var at etablere relationer mellem eksperimentet og eksperterne, der kunne vare ud over selve forskningsværkstedet. Derfor blev eksperterne til sidst bedt om en tilkendegivelse om deres interesse i et fortsat samarbejde. Svarene lød som følger:

Helle: Vil gerne bruges på konkrete opgaver. - Poul: metoden er god. Vil også fortsat være til rådighed. - Bodil: Vil gerne indgå en "gensidig trækningsret". - Gestur: Meget gerne med igen. Vil så tage god islandsk fisk med. - Eva: Selv lyst til at bruge metoden. Har brugt egne forskellige erfaringer, vil gerne følge op. - Niels: Gerne med til i fremtiden at lave sammenhængende erhvervsuddannelse. Kunne også tænke sig et projekt med kontakt

til andre kooperativer. Har kontakt til Nordsøcentret (ang. andre fiskearter). - Henning havde taget et tidligere fly hjem (hente barn i børnehaven), men havde tilkendegivet sin interesse i at følge eksperimentet tæt fremover. - Kirsten har som "ekstern" arbejder, der har været med i Industri og Lykke hele vejen, en særstatus, som hun ikke har tænkt sig at opgive.

Tredje dag

"Hvad tager vi med os i de kommende uddannelsesaktiviteter?" (13)

Efter de to intensive dage med de eksterne eksperter skulle Industri og Lykke-gruppen - arbejderne og forskerne - efter en dyb indånding foretage en første sortering og sammenfatning af resultaterne af værkstedsarbejdet. Spørgsmålet lød: Hvilke ideer og indsigter tager vi med os i planlægningen og tilrettelæggelsen af uddannelsesaktiviteterne i Industri og Lykke, i første omgang inden for en tidshorisont på et halvt år. Der var naturligvis tale om foreløbige prioriteringer, idet en endelig planlægning for det første skulle have mere tid og for det andet også skulle medinddrage de øvrige eksperimenterfaringer (herunder det følgende forskningsværksted om produktudvikling), ligesom iøvrigt også den senere mere systematiske gennemarbejdning af forskningsværkstedet kunne placere andre dimensioner i synsfeltet, end dem der ved første øjekast faldt mest i øjnene.

I forhold til det kommende halvår var der bestemte ting, der på forhånd lå fast. I denne periode skal arbejdet med produktudvikling og prøvespisninger stå i centrum for det praktiske "produktionsarbejde". Derfor er det uomgængeligt, at kooperativet får et skærekursus og enten i tilknytning hertil eller særskilt andre nødvendige kurser (f.eks. ang. hygiejne). Samtidig skal der ifølge eksperiment-planen i begyndelsen af hvert kvartal afholdes såkaldte "uddannelsesseminarer", hvor den almene dannelsesdimension står i centrum. Uddannelsesseminarerne skal på deres side spille sammen med den daglige praxis- og hverdagslæring, der dels er indlejret i de eksperimentelle aktiviteter, men som også skal foregå inden for rammerne af organiserede uddannelsesaktiviteter.

Derfor blev det besluttet, at vi først og fremmest skulle se, hvordan forskningsværkstedet kunne bidrage til at konkretisere ønskerne til dels et skærekursus og dels uddannelsesseminarerne. For ikke i første omgang at lade os binde af de eksisterende rammer for skærekurser besluttede vi, at vi ville formulere ønsker til et skærekursus inden for rammerne af et "forsøgskur-

sus". Senere skal mulighederne for at etablere et forsøgskursus inden for de nødvendige tidsrammer undersøges og sammenholdes med det spillerum der er for en særlig tilrettelæggelse inden for rammerne af den eksisterende kursustype. Hvad der måtte være af uddannelsesønsker herudover skulle fastholdes med henblik på en senere prioritering inden for rammerne af en samlet eksperimentplan.

Herefter blev arbejdet grebet an på den måde, at vi gennemgik resultaterne af gruppearbejdet med de tre erfaringsdimensioner (a,b,c), konkret med udgangspunkt i vægaviserne fra det afsluttende gruppearbejde (jf 11 a,b og c).

(13) "Hvad tager vi med os i de kommende uddannelsesaktiviteter?"

(a) "Produkter og produktudvikling"

Arbejdet blev delt op i to punkter, nemlig på den ene side gruppens eget, interne arbejde med produktudvikling og på den anden side arbejdet med at inddrage forbrugere i produktudvikling gennem prøvespisninger, (det der på vægavisen havde overskriften: "lære forbrugerne at kende").

Eget arbejde med produktudvikling:

- Der er forskellig viden, der er nødvendig. F.eks. skal vi lære om bakterier; vi skal lære at tage prøver, men ikke bare at tage dem, også at forstå dem: teori. Det skal undersøges, om der findes relevante AMU-kurser, og om de i givet fald er tilstrækkelige, måske skal man snarere se på laborantuddannelsen. Vi skal undersøge hvilke krav, der stilles af levnedsmiddelkontrollen (herunder også hvad der måtte være af "jura"). Alle disse ting bør indgå i skærekurset.

- Skærekurset skal ikke sigte mod, at man opnår en "industriel" hurtighed, men udvikle håndelag og følsomhed. Det skal give en fornemmelse af forholdet mellem håndskæring og maskinskæring. Er der fordele - produktmæssigt - ved håndskæring, i givet fald: hvilke? Hvad er udviklingstendenserne i branchen idag? På AMU er der en "maskinpark", det ville være oplagt at indlægge et besøg der under skærekurset.

- På skærekurset skal man ikke kun skære de traditionelle fisk, men prøve at skære andre fiskearter. Man skal opnå viden om fiskens opbygning, og hvilken forandring der sker fra liv til død. Det er en forudsætning for bæredygtigheden, ligesom det i et bæredygtighedsperspektiv også er vigtigt at få viden om, hvor de

forskellige - også de andre - fiskearter bliver fanget. ("Kreds-løbsbeskrivelser").

- Man skal inddrage fremmede kulturer som led i at "lære forbrugerne at kende".

Det fører over til det andet punkt:

"Lære forbrugerne at kende":

I stedet for her at arbejde med det næste halvårs aktiviteter, lod vi diskussionen af dette punkt sigte mod gruppens forbedelse af det næste forskningsværksted, der jo netop skulle have inddragelse af forbrugerne i produktudvikling som et af sine centrale omdrejningspunkter. Dermed kom dette punkt også til i bredere forstand at indeholde en bearbejdning af den måde, arbejdergruppen havde fungeret på i værkstedet.

Der blev skitseret tre indspil, som arbejdergruppen skulle stå for ud over den almindelige deltagelse i værkstedsarbejdet:

1) Præsentation af "Blomsten".

Præsentationen af utopien bør styrkes. Det kan ske gennem to ting. Dels skal den folder, der er lavet, sendes ud til deltagerne. Og dels skal gruppens præsentation af "Blomsten" og de første erfaringer med eksperimentet være fyldigere. Man skal lave en vægavis til hvert "blad", som man kan støtte sig til i præsentationen, og man skal indbyrdes i gruppen øve sig på at fortælle mere omfattende om, hvad man har gjort. Der har været en tilbøjelighed til, at den, der skal fortælle, er alt for kortfattet, sådan at erfaringsfylden skal "hales ud". Det kræver øvelse og overvindelse af nogle tærskler, men grundlaget er der.

2) Beretning om de gennemførte prøvespisninger.

Her er det lidt samme problematik. Tilhørerne får ikke i første omgang et samlet billede af prøvespisningerne. Beretningen bør indeholde bl.a. følgende dele: - Hvad gjorde vi. - Hvordan gik det, herunder forskelle mellem de forskellige prøvespisninger. - Hvad lærte vi. - Hvad siger spørgeskemaerne, (de skal altså arbejdes igennem, så man kan sammenfatte de vigtigste tendenser.) - Endelig kunne man fortælle om fremtidige planer om, at man vil forsøge at inddrage fremmede kulturer.

3) Prøvespisning på forskningsværkstedet.

I forskningsværkstedet indlægges der en selvstændig prøvespisning som en del af frokosten den første dag. Der skal gennemføres en samtale om fiskefrikadellerne, både med henblik på at vurdere dem som produkt og med henblik på at vurdere og udvikle samtaleformen. Af praktiske grunde skal frikadellerne laves i forvejen og fryses ned. Men det giver så mulighed for at vurdere deres kvalitet efter nedfrysning og optøning. Hidtil er kun frisklavede frikadeller blevet afprøvet.

(b) "Demokratisk virksomhed"

- På uddannelsesseminarerne er det vigtigt at arbejde med temaet "arbejdsdeling". Hvordan omgås vi med hinanden i forhold til, hvad man er god til og knap så godt til. I forhold hertil er vi ikke gode til at sige fra.
- Det gælder ikke kun internt i gruppen, men også i forholdet mellem kooperativet og forskerne. Her er vi heller ikke altid gode nok til at sige fra. Et eksempel fra begyndelsen af eksperimentet, hvor ønsket om et regnskabskursus ikke blev prioriteret højt nok af forskerne. I stedet blev kræfterne alene koncentreret om etablering af et skærekursus, (som så af andre grunde måtte udsættes); regnskabskurset blev udskudt. Det blev vendt kritisk i arbejdergruppen, men ikke givet videre. (I forlængelse af dette foretog vi et tilbageblik på en evaluering tidligere i projektet, hvor bl.a. karikaturer over samarbejdet fungerede godt som udgangspunkt for at sætte ting, der ellers bliver skudt til side, på dagsordenen. Det kunne være en mulighed fremover, også som et arbejdsredskab på uddannelsesseminarerne.)
- Det er afgørende, at man selv beslutter, om noget er nødvendigt og ikke blot akcepterer "nødvendigheder", defineret af andre (selv om de måske er nødvendige). Et eksempel er her det nuværende eksterne kursus "Hånd om arbejdet". Det var nok af forskellige grunde nødvendigt, at gruppen tilmeldte sig det, men det var ikke gruppen selv, der besluttede, at det var nødvendigt. Dette punkt vedrører ikke blot formaliteter, men selve kernen i selvforvaltningen, den demokratiske virksomhed.
- Der blev på forskningsværkstedet formuleret et grundlæggende princip for uddannelsesplanlægningen, hvis den skal matche med, at læringen skal være selvorganiseret, begrundet i deltagernes ønsker og behov og ikke blot bestemt af "objektive" lærings- eller uddannelsesbehov, som evt. kan fastlægges af diverse eksperter, nemlig: Ny viden - og ønsket om/ behovet for ny viden - udvikler sig i takt med aktiviteterne. Det er altså både et lærings- og et planlægningsprincip. Det indebærer ikke, at der ikke kan laves langsigtede uddannelsesplaner, men de må have en sådan karakter - "åbenhed" - at de giver plads til dette. På uddannelsesseminarerne kan man arbejde med at formulere de ønsker og behov, der således opstår "i takt med aktiviteterne".
- Endnu et tema for uddannelsesseminarerne: De hidtidige erfaringer med regnskabsøkonomi, herunder uigennemskueligheder og misforståelser i forhold til diverse offentlige myndigheder. Regnskab er ikke blot et teknisk spørgsmål, men kan med udgangspunkt i disse erfaringer blive en indfaldsvinkel til, "hvad vi skal vide om samfundet". I en anden dimension kan det danne

udgangspunkt for hele spørgsmålet om, "hvordan vi bruger eksperter på en rigtig måde".

- Et sidste tema: Der skal arbejdes med, hvordan man formulerer sine erfaringer og giver dem videre til andre. "Man har det oppe i hovedet, men når man så skal sige det, bliver det noget helt andet, noget værre volapyk." Det er altså et spørgsmål om, hvordan man formidler, men også mere fundamentalt et spørgsmål om at tilegne sig sine erfaringer og om erfaringsudveksling med andre.

(c) "Rytmer og behov"

- Spørgsmålet om "kropsbevidsthed": Man lærer det individuelt. Man kunne f.eks. forestille sig, at et par stykker kom "på skole" for at lære det med en, der kan. Det kunne måske være et to-dageskursus, hvor et par arbejdere deltog, der så kunne lære det videre. Det drejer sig om, overhovedet at finde ud af, hvad en rytme er for noget. Det kunne f.eks. læres gennem dans, kombineret med videooptagelser.

- Spørgsmålet om rytme i forholdet individ/kollektiv: Man skal kunne synge. Hvad hvis man ikke kan synge? Vi må prøve at arbejde med at finde en rytme i skærearbejdet. (En individuel forskel: venstrehåndede kan spare et snit.) Det bør indlægges i skærekurset. På skærekurset kunne vi også starte med at se på døgnrytmen og indarbejde den.

- For at få et indtryk af rytmen i håndskæringen kunne vi prøve at få et besøg på en virksomhed, hvor der er håndskæring. Derefter kunne vi spørge: Hvad så vi?. Nogle muligheder: "Vesterhavsfisk", "Rudi", "Røgeriet".

- Betydningen af et netværk: Det er vigtigt, at man i forbindelse med uddannelse kan trække på hinanden over længere tid (som et modstykke til isolerede kurser og "moduler").

Hermed var forskningsværkstedet afrundet. Den konkrete uddannelsesplanlægning for det næste halve år skal forberedes i slutningen af året og endelig udformes i begyndelsen af januar.

Bilag 1

Forskningsværkstedets deltagere

Arbejdere fra kooperativet "Dyndspringeren".

Susanne Andersen

Randi Breiner

Lone Kalleshave

Jane Olsen

Helle Pedersen

Rigmor Pedersen

Annette Petersen

Sylvia Poulsen

Susanne Rasmussen

Forskere fra "Industri og Lykke":

Birger Steen Nielsen, DLH

Kurt Aagaard Nielsen, RUC

Peter Olsén, DTU

Indbudte eksperter:

Bodil Bjerring, AUC

Marianne Bruhn, KAD

Gestur Gudmundsson, Reykjavik Universitet

Sussi Handberg, KAD

Poul Hansen, SID

Eva Munk Madsen, Fiskerihøjskolen, Tromsø

Helle Morsing, BST, Ribe Amt

Henning Salling Olesen, RUC

Kirsten Pedersen, tidl. Rahbæk Fisk

Niels Warring, RUC

Der var afbud fra:

John Møller Jensen, AMU, Esbjerg

Kirsten Junge, KAD

Bilag 2

Oplæsningsstykker

1.

"Den kenyanske forfatter Ngugi Wa Thiong'o fortæller om læreren, der sammen med sine elever er gået ud på marken, men på det nærmeste jages ind igen - ind i klasseværelsets tryghed, 'der kunne han undgå at blive inddraget'..(..)

Den kenyanske lærer var gået ud i naturen for at se på blomster med sine elever. Han forklarede. De lyttede. Alt var således normalt. 'Men så begyndte børnene at stille ham mærkelige spørgsmål. Hvorfor æder ting hinanden? Hvorfor kan det der bliver ædt ikke æde igen? Hvorfor tillader Gud det og det at ske? Han havde aldrig brudt hovedet med den slags spørgsmål, og for at få dem til at tie, fortalte han dem, at det simpelthen var en naturlov. Hvad var en lov? Hvad var natur? Var han en mand? Var han Gud? En lov var simpelthen en lov, og natur var natur. Hvad med mennesker og Gud? Børn, sagde han, vi skal have frikvarter. Menneske - lov - Gud - natur: Han havde aldrig tænkt dybere over alt det, og han svor, at han aldrig mere ville gå ud på markerne med børnene. Inden for de fire vægge var han læreren, der ophøjet formidlede viden til en samling af ansigter, der så op mod ham." (citeret efter: Erik Sigsgaard: Er opdragelse nødvendig, Tiderne skifter 1993).

2.

Kritik af dannelsen

Det er ikke for sent
Du kan altid blive til, indse
Opdage, omdannes (medmindre
Du er dannet) Du behøver ikke
At affinde dig med den du er: kun
Det der støbes storkner

(Fra: Ivan Malinovski: Kritik af tavsheden, Borgen 1974)

Noget om kloge og gale

Tre tyve gik på tyvetogt
i byen Helsingør.
Den ene tyv var torskedum,
den anden tyv var skør,
den tredje tyv var splitttergal
men dog i godt humør.

At være dum og spiltttergal
og skør er tit et åg.
Og derfor brød de alle ind
hos fuglehandler Krog.
Der stjal de hver en skade,
for af skade blir man klog.

Og da de nu var kloge
skønt den ene før var skør,
den anden dum, den tredje gal,
men dog i godt humør,
så drog de alle skadefro
fra byen Helsingør!

Noget om at gå sine egne veje

At ville gå på vand og luft
er galmandsværk og ufornuft,
sier folk som ikke tør det.
Men den som blæser på om man
kan gå på luft og vand, han kan
såfremt han bare gør det!

Jeg vandrer tit på Kattegat
og har da også prøvet at
gå morgentur i luften.
Og hender det jeg plumper i
så er det sgu da kun fordi
jeg møder snusfornuften.

(fra: Halfdan Rasmussen: Tosserier i udvalg, Hasselbalch 1966)